

**ЗАСЕЛЕНИЕ КРЫМА И СЕВЕРНОЙ ТАВРИИ
(конец XVIII – первая половина XX вв.)***

Ярослав Бойко

НИУ Институт истории Южной Украины
ведущий научный сотрудник
Украина, 18030, г. Черкассы, ул. Ю. Ильенка, 130/77
e-mail: skif@uch.net

Таврида, как древняя историческая область и важная составляющая Северного Причерноморья, была на протяжении тысячелетий местом длительного и относительно сбалансированного сосуществования различных народов и культур.

Актуальность указанной проблемы определяется, во многом, неоднозначной трансформацией нынешних социальных отношений, сложностями роста эффективности общественного труда, длительным поиском инструментов купирования вооруженного противостояния на юго-востоке страны и обширной полемикой вокруг Крыма.

В условиях глобального геополитического и геоэкономического противостояния, освещение истории заселения и хозяйственного освоения Северного Причерноморья, а также его составной части – Тавриды, в конце XVIII – первой половине XX в., должно содействовать, в качестве этнокультурной составляющей, поиску взвешенных подходов в деле достижения мира и преодоления гуманитарных и этнополитических проблем на рассматриваемой территории.

Следует сказать, что история заселения и хозяйственного освоения Тавриды и ее составных частей – Крыма и Северной Таврии – является предметом пристального внимания многих политиков, ученых, писателей, общественных деятелей и журналистов.

К сожалению, указанная научная проблема, по ряду причин, не нашла пока должного освещения в отечественной и зарубежной историографии. К наиболее известным трудам по указанной проблематике можно отнести работы К.Ф. Германа, А.А. Скальковского, В.М. Кабузана, Е.И. Дружининой, С.А. Секиринского и др. авторов.

С целью более обстоятельного освещения указанной проблемы автором были привлечены, помимо имеющихся публикаций и работ, материалы РГИА, РГАДА, ГАРФ, РГАЭ, СПбФАРАН, ежегодные, за период с 1803 по 1917 гг., отчеты губернаторов Тавриды и прилагаемые к ним социально-экономические приложения, а также документы республиканских и областных архивов стран Северного Причерноморья.

В результате российско-турецких войн конца XVIII века Таврида, под которой изначально подразумевали Крымский полуостров, вошла в состав Российской империи. В дальнейшем, созданная Таврическая область трансформировалась в 1802 г. в губернию, которая приросла северной материковой частью, получившей название Северной Таврии. С начала XIX в. Таврическая губерния стала местом ак-

---

* Материалы сообщения дополняют, в части статистики, работу опубликованную автором в сборнике ЗНУ за 2012 год (см.: http://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/33/boyko.pdf)

тивного притока мигрантов. Решаюцю роль в ее заселении сыграли восточные славяне.

Заселение Тавриды после присоединения Крыма, в конце XVIII – начале XIX в., осуществлялось, в основном, под эгидой правительства. Для этой цели, вплоть до 1812 г., выделялись, преимущественно в Северной Таврии, значительные массивы свободных казенных земель. Начиная с 1812 и вплоть до 1860 г., правительственное заселение Тавриды постепенно сворачивается, однако усиливается приток самовольных мигрантов, селившихся на землях средних и крупных, по размерам, частновладельческих хозяйств. В особенности это проявилось после распродажи правительством на открытых аукционах, в 1814-1815 гг., 440 тыс. десятин казенной земли в Северной Таврии, скупленной, в основном, местными помещиками и чиновниками.

С начала 80-х гг. XVIII в. по 1860 г. в Таврическую область (впоследствии губернию), переселилось 93,2 тыс. душ мужского пола (или 186,4 тыс. человек обоего пола). Выселилось из нее, за указанный период, в другие губернии, 10,3 тыс. душ муж. пола. Очередным сильным толчком к активному заселению Тавриды послужила массовая эмиграция в Турцию татар и ногайцев в течение 1860-1862 гг. За указанные годы в Османскую империю переселилось 104,2 тыс. чел. муж. пола (или 214,4 тыс. душ об. пола). Всего же, за период с 1873 по 1917 г., из Тавриды в Турцию выселилось, по архивным данным, при активном участии турецких эмиссаров, около полумиллиона мусульман.

Земельные участки и полуразрушенные поселения, оставленные татаро-ногайским населением, стали активно заселяться государственными крестьянами, вызванными российским правительством из губерний Левобережья и Правобережья Надднепрянщины, а также Центрального Черноземья. С 1860 до конца 1862 г. в Тавриду переселилось 5,4 тыс. семей (40 тыс. душ об. пола). В пореформенное время, во второй половине XIX – начале XX вв. (за исключением 1860-1862 гг.), в условиях правительственного запрета на свободное передвижение, заселение Тавриды осуществлялось, в основном, за счет самовольных переселенцев, нелегально.

На протяжении 60-90-х гг. XIX в., по данным губернаторских отчетов и материалов первой всеобщей переписи населения России 1897 г., на территории Тавриды поселилось не менее 238,2 тыс. чел., вышедших из 96 губерний Российской империи. Наибольшее количество переселенцев Тавриде дали губернии Европейской России (223,9 тыс. чел. или 94,0%), в особенности Центрального Черноземья – 52,0 тыс. чел. (21,8%), Левобережья – 55,5 тыс. (23,3%) и Правобережья – 19,1 тыс. чел. (8,0%) Надднепрянщины, а также Беларуси – 10,1 тыс. чел. или 4,3% от общего числа переселенцев. Значительную часть переселенцев Тавриде дали, также, граничащие с нею южные губернии. Более детально степень участия мигрантов основных районов выхода в заселении Тавриды освещена в прилагаемых таблицах №№ 1, 2, 3. Социальный состав мигрантов представлен в таблице 4.

Роль и значение того или иного этноса в социально-экономическом и культурном развитии территории, на которой он расселился, определяется, во многом, его численностью, размещением, длительностью проживания, а также занимаемым местом в системе общественного разделения труда на определенном этапе исторического развития.

Размещение трудовых ресурсов, разделение труда и структура занятости во-

сточнославянського населення в губернії і її складних частинах знайшли своє відображення в прикладах таблиць №№ 5-10.

Аналіз даних свідчать про те, що за кількістю економічно активної населення, в 60-ти (92,3%) з 65-ти наведених напрямків діяльності, в розрізі губернії, домінувало російське населення, а в 5-ти (7,7%) – володали українці.

Українці зіграли вирішальну роль в розвитку сільськогосподарського сектора економіки і супутніх промислів, російські ж преуспіли в створенні промисловості і відповідної інфраструктури, домінували на транспорті, в будівництві, торгівлі, а також в інших сферах трудової діяльності. Слід також сказати, що частковий вага білорусів зайнятих будівництвом і наданням поштових послуг, серед всіх зайнятих соплеменників, був вище, ніж у зайнятого такою ж діяльністю російського і українського населення.

Активне заселення Тавриди продовжувалося аж до 1917 року. Осуществлялось воно в початку ХХ в., як і в другій половині ХІХ в., в основному, самовільно, частіше за все під виглядом відходу на заробітки. Основна маса переселенців селилася на землях поміщиків, підприємців і використовувалася як осідлої робочої сили в середніх і великих приватновласницьких господарствах губернії.

Запит на таку робочу силу і її приток викликався подальшим розвитком сільськогосподарського виробництва і супутніх промислів, а також зростаючим, з кінця ХІХ століття, виселенням малоземельного крістьянства, з числа колишніх державних крістьян, на отримані безкоштовно, від уряду, казенні землі Южного Приуралля і Зауралля. З 1896 по 1917 рр. з Тавриди тільки в Зауралля переселилось більше 110 тис. крістьян. Значительна частка мігрантів селилася також на Північному Кавказі. Основна маса вказаних переселенців вийшла, за даними Переселенського управління МВД, з повітів Північної Таврії.

Проведене Таврицьким губернським земством в 1912 рр. докладне повітське дослідження вказало на велику кількість приїждої, не приписного населення, проживавшого в сільській місцевості Тавриди. Чисельність таких мігрантів досягала 182 тис. осіб. З них в Криму проживало 106 тис., а в Північній Таврії – 76 тис. осіб.

Виявлені нами в Кримському держархіві матеріали другої Всеросійської переписи населення говорять про те, що до осені 1917 рр. чисельність «чужаців» жителів в Тавриді зросла до 210 тис. осіб. З них в Криму проживало 95 тис., а в Північній Таврії – 115 тис. осіб. Основна маса «чужаців» жила і працювала в середніх і великих, за розміром, приватних господарствах Таврицької губернії як найманих сільськогосподарських робітників, отримували за плату житло і ділячки, з правом або без права їх подальшого викупу.

В результаті тривалих і складних міграційних процесів в етнографічній структурі населення Тавриди відбулися значительні зміни. На межі ХІХ-ХХ вв. східні слав'яни складали в Тавриді 70,8%. Серед жителів Північної Таврії українці складали 66,6%, російські – 24,8%. В Криму перші складали 11,8%, другі – 33,1%. Білоруси складали 0,7% від загальної кількості жителів Таврицької губернії.

**Переселенцы основных губерний выхода, поселившиеся
в Таврической губернии в 60-90-х гг. XIX в.***

Районы и губернии выхода	Количество переселенцев (тыс. душ об. п.):					
	уезды		города		губерния	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
1	2	3	4	5	6	7
I. Центральный Черноземный ...	30,9	21,7	21,2	22,1	52,1	21,8
%	59,4	-	40,6	-	100,0	-
1. Воронежская	1,37	1,0	0,94	1,0	2,30	1,0
2. Курская	10,91	7,7	6,98	7,3	17,89	7,5
3. Пензенская	0,36	0,2	0,50	0,5	0,85	0,4
4. Рязанская	1,16	0,8	0,87	0,9	2,04	0,9
5. Тамбовская	3,05	2,1	1,72	1,8	4,77	2,0
6. Орловская	12,59	8,9	8,40	8,8	20,99	8,8
7. Тульская	1,4	1,0	1,68	1,8	3,13	1,3
II. Левобережная Украина	42,8	30,0	12,7	13,2	55,5	23,3
%	77,1	-	22,9	-	100,	-
1. Полтавская	27,14	19,0	6,31	6,6	33,45	14,0
2. Харьковская	5,86	4,1	3,46	3,6	9,32	3,9
3. Черниговская	9,84	6,9	2,89	3,0	12,74	5,4
III. Правобережная Украина	13,4	9,4	5,7	5,9	19,1	8,0
%	70,2	-	29,8	-	100,0	-
1. Киевская	9,11	6,4	3,06	3,2	12,17	5,1
2. Подольская	3,09	2,2	1,68	1,7	4,77	2,0
3. Волынская	1,21	0,8	0,94	1,0	2,15	0,9
IV. Беларусь	3,8	2,7	6,3	6,6	10,1	4,2
%	37,6	-	62,4	-	100,0	-
1. Виленская	0,50	0,3	1,01	1,1	1,50	0,6
2. Витебская	0,49	0,3	0,62	0,6	1,12	0,4
3. Гродненская	0,54	0,4	1,04	1,1	1,57	0,7
4. Минская	0,98	0,7	1,87	2,0	2,86	1,2
5. Могилевская	1,30	1,0	1,76	1,8	3,05	1,3
V. Ост. наиболее значимые губ. ..	5,8	4,1	9,5	9,9	15,3	6,4
%	37,9	-	62,1	-	100,0	-
1. Калужская	3,16	2,2	1,97	2,1	5,13	2,2
2. Смоленская	0,68	0,5	0,71	0,7	1,40	0,6
3. Владимирская	0,36	0,3	0,71	0,7	1,07	0,5
4. Московская	0,46	0,3	1,09	1,1	1,55	0,6
5. С-Петербургская	0,46	0,3	1,11	1,2	1,56	0,7
6. Нижегородская	0,40	0,3	0,40	0,4	0,80	0,3
7. Варшавская	0,23	0,2	3,53	3,7	3,76	1,6
VI. Всего по разделам I-V	96,7	67,8	55,4	57,8	152,1	63,8
%	63,6	-	36,4	-	100,0	-
VII. Из 45 губ. Европ. России ¹ ...	101,7	71,3	57,7	60,4	159,4	66,9
%	63,8	-	36,2	-	100,0	-
VIII. Из 4 губ. Новороссии	36,9	25,9	27,6	28,9	64,5	27,1
%	57,2	-	42,8	-	100,0	-
IX. Из 49 губ. Европ. России	138,6	97,1	85,3	89,3	223,9	94,0
%	61,9	-	38,1	-	100,0	-
X. Из 92 губ. Рос. Империи ¹	105,7	74,2	67,9	71,1	173,6	72,9
%	60,9	-	39,1	-	100,0	-
XI. Из 96 губ. Рос. Империи	142,6	100,0	95,6	100,0	238,2	100,0
%	59,9	-	40,1	-	100,0	-

* Таблица 1 составлена Я.В. Бойко. Расчеты автора.

¹ Без данных по 4 губ. Новороссии

Количество и удельный вес переселенцев, осевших в городах
и сельской местности Северной Таврии в 60-90-х гг. XIX в.*

Районы и губернии выхода	Количество переселенцев (тыс. душ об. п.):					
	в уездах		в городах		всего	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
1	2	3	4	5	6	7
I. Центральный Черноземный...	19,94	19,9	3,76	23,0	23,70	20,3
%	84,2	-	15,8	-	100,0	-
1. Воронежская	0,85	0,9	0,13	0,8	0,98	0,8
2. Курская	7,33	7,3	1,62	9,9	8,95	7,7
3. Пензенская	0,23	0,2	0,03	0,2	0,25	0,2
4. Рязанская	0,89	0,8	0,20	1,2	1,00	0,9
5. Тамбовская	2,27	2,3	0,29	1,8	2,56	2,2
6. Орловская	7,74	7,7	1,27	7,7	9,01	7,7
7. Тульская	0,72	0,7	0,23	1,4	0,95	0,8
II. Правобережная Украина	9,96	9,9	0,89	5,4	10,85	9,3
%	91,8	-	8,2	-	100,0	-
1. Киевская	6,34	6,3	0,56	3,4	6,90	5,9
2. Подольская	2,63	2,6	0,23	1,4	2,86	2,5
3. Волынская	0,99	1,0	0,10	0,6	1,09	0,9
III. Левобережная Украина	29,68	29,6	2,86	17,5	32,54	27,9
%	91,2	-	8,8	-	100,0	-
1. Полтавская	18,22	18,2	1,50	9,2	19,73	16,9
2. Харьковская	4,25	4,2	0,72	4,4	4,97	4,3
3. Черниговская	7,21	7,2	0,64	3,9	7,84	6,7
IV. Беларусь	2,80	2,8	1,90	11,6	4,70	4,0
%	59,6	-	40,4	-	100,0	-
1. Виленская	0,35	0,3	0,25	1,5	0,60	0,5
2. Витебская	0,41	0,4	0,17	1,1	0,59	0,5
3. Гродненская	0,36	0,4	0,27	1,6	0,63	0,5
4. Минская	0,76	0,8	0,72	4,4	1,47	1,3
5. Могилевская	0,92	0,9	0,49	3,0	1,41	1,2
V. Ост. наиболее значимые губ.	3,68	3,7	0,86	5,2	4,54	3,9
%	81,1	-	18,9	-	100,0	-
1. Калужская	2,45	2,4	0,35	2,1	2,80	2,4
2. Смоленская	0,34	0,3	0,05	0,3	0,39	0,3
3. Владимирская	0,17	0,2	0,16	1,0	0,33	0,3
4. Московская	0,23	0,2	0,14	0,9	0,37	0,3
5. С-Петербургская	0,17	0,2	0,07	0,4	0,24	0,9
6. Нижегородская	0,19	0,2	0,04	0,3	0,23	0,2
7. Варшавская	0,13	0,2	0,05	0,3	0,18	0,2
VI. Всего по разделам I-V.....	66,07	65,9	10,27	62,6	76,34	65,5
%	86,5	-	13,5	-	100,0	-
VII. Из 45 губ Европ. России ¹....	68,27	68,1	10,89	66,4	79,16	67,9
%	0,0	-	0,0	-	100,0	-
VIII. Из 4-х губ. Новороссии	29,86	29,8	4,83	29,4	34,69	29,8
%	86,1	-	13,9	-	100,0	-
IX. Из 49 губ Европ. России	98,13	97,9	15,71	95,8	113,84	97,6
%	86,2	-	13,8	-	100,0	-
X. Из 92 губ. России ¹.....	70,35	70,2	11,57	70,6	81,92	70,2
%	85,9	-	14,1	-	100,0	-
XI. Из 96 губ. России	100,21	100,0	16,40	100,0	116,61	100,0
%	85,9	-	14,1	-	100,0	-

* Таблица 2 составлена Я.В. Бойко. Расчеты автора. ¹ Без данных по 4 губ. Новороссии.

**Количество и удельный вес переселенцев, осевших в городах
и сельской местности Крыма в 60-90-х гг. XIX в.***

Районы и губернии выхода	Количество переселенцев (тыс. душ об. п.):					
	в уездах		в городах		всего	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
1	2	3	4	5	6	7
I. Центральный Черноземный ..	10,94	25,8	17,33	21,9	28,27	23,2
%	38,7	-	61,3	-	100,0	-
1. Воронежская	0,51	1,2	0,81	1,0	1,33	1,1
2. Курская	3,58	8,4	5,36	6,8	8,94	7,3
3. Пензенская	0,13	0,3	0,47	0,6	0,60	0,5
4. Рязанская	0,37	1,0	0,67	0,8	1,04	0,9
5. Тамбовская	0,78	1,8	1,43	1,8	2,21	1,8
6. Орловская	4,85	11,4	7,13	9,0	11,98	9,8
7. Тульская	0,72	1,7	1,46	1,9	2,18	1,8
II. Правобережная Украина	3,44	8,1	4,80	6,0	8,24	6,8
%	41,8	-	58,2	-	100,0	-
1. Киевская	2,76	6,5	2,51	3,2	5,27	4,3
2. Подольская	0,47	1,1	1,44	1,8	1,91	1,6
3. Волынская	0,21	0,5	0,85	1,0	1,06	0,9
III. Левобережная Украина	13,16	31,1	9,80	12,4	22,96	18,9
%	57,3	-	42,7	-	100,0	-
1. Полтавская	8,92	21,1	4,81	6,1	13,73	11,3
2. Харьковская	1,60	3,8	2,74	3,5	4,35	3,6
3. Черниговская	2,64	6,2	2,25	2,8	4,89	4,0
IV. Беларусь	1,00	2,3	4,40	5,5	5,40	4,4
%	18,5	-	81,5	-	100,0	-
1. Виленская	0,14	0,3	0,76	0,9	0,90	0,7
2. Витебская	0,08	0,2	0,45	0,6	0,53	0,4
3. Гродненская	0,18	0,4	0,77	1,0	0,95	0,8
4. Минская	0,23	0,5	1,15	1,4	1,38	1,1
5. Могилевская	0,37	0,9	1,27	1,6	1,64	1,4
V. Ост. наиболее значимые губ.	2,07	4,9	8,65	10,9	10,72	8,8
%	19,3	-	80,7	-	100,0	-
1. Калужская	0,71	1,7	1,62	2,0	2,33	1,9
2. Смоленская	0,34	0,8	0,67	0,8	1,00	0,8
3. Владимирская	0,19	0,5	0,55	0,7	0,74	0,6
4. Московская	0,23	0,5	0,95	1,2	1,17	1,0
5. С-Петербургская	0,29	0,7	1,03	1,3	1,32	1,1
6. Нижегородская	0,21	0,5	0,36	0,4	0,57	0,5
7. Варшавская	0,11	0,2	3,48	4,4	3,59	2,9
VI. Всего по разделам I-V.....	30,61	72,2	44,98	56,8	75,59	62,2
%	40,5	-	59,5	-	100,0	-
VII. Из 45 губ Европ. России ¹....	33,35	78,7	46,85	59,2	80,20	66,0
%	41,6	-	58,4	-	100,0	-
VIII. Из 4-х губ. Новороссии	7,07	16,7	22,78	28,8	29,85	24,6
%	23,7	-	76,3	-	100,0	-
IX. Из 49 губ Европ. России	40,42	95,4	69,63	87,9	110,05	90,5
%	36,7	-	63,3	-	100,0	-
X. Из 92 губ. России ¹.....	35,31	83,3	56,39	71,2	91,70	75,4
%	38,5	-	61,5	-	100,0	-
XI. Из 96 губ. России	42,39	100,0	79,17	100,0	121,56	100,0
%	34,9	-	65,1	-	100,0	-

*Таблица 3 составлена Я.В. Бойко. Расчеты автора.

¹ Без данных по 4 губ. Новороссии.

Таблиця 4

**Словный состав переселенцев, поселившихся
в Тавриде в 60-90-х гг. XIX в. (тыс. душ об. пола) ¹**

Уезды, города, градоначальства	Сельское сословие ²		Дворяне потом- ственные		Дворяне личные, чиновники ³		Остальные сословия ⁴		Всего в уездах и городах	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Бердянский	32,4	100,0	0,4	100,0	0,4	100,0	7,9	100,0	41,0	100,0
%	79,0	-	0,9	-	0,9	-	19,2	-	100,0	-
г. Бердянск	2,3	7,2	0,2	59,4	0,2	57,3	3,5	43,8	6,2	15,1
%	37,5	-	3,4	-	3,3	-	55,8	-	100,0	-
г. Ногайск	0,2	0,6	0,01	2,85	0,01	2,8	0,4	5,0	0,6	1,5
%	33,9	-	1,6	-	1,6	-	62,9	-	100,0	-
г. Орехов	0,7	2,1	0,03	7,4	0,02	6,2	0,7	8,4	1,4	3,4
%	48,7	-	1,9	-	1,6	-	47,8	-	100,0	-
в 3-х городах	3,2	9,9	0,2	69,7	0,2	66,3	4,5	57,2	8,2	20,0
%	39,2	-	2,9	-	2,9	-	55,0	-	100,0	-
в уезде без городов	29,2	90,1	0,1	30,3	0,1	33,7	3,4	42,8	32,8	80,0
%	89,0	-	0,3	-	0,4	-	10,3	-	100,0	-
2. Мелитопольский	37,1	100,0	0,4	100,0	0,3	100,0	11,0	100,0	48,8	100,0
%	76,0	-	0,8	-	0,6	-	22,6	-	100,0	-
г. Мелитополь	3,1	8,5	0,2	39,1	0,1	33,2	4,0	35,3	7,3	14,9
%	43,1	-	2,1	-	1,4	-	53,4	-	100,0	-
в уезде без города	33,9	91,5	0,2	60,9	0,2	66,8	7,1	64,7	41,5	85,1
%	81,7	-	0,6	-	0,5	-	17,2	-	100,0	-
3. Днепровский	20,4	100,0	0,3	100,0	0,2	100,0	5,9	100,0	26,8	100,0
%	76,0	-	1,0	-	0,9	-	22,1	-	100,0	-
г. Алешки	0,2	0,9	0,06	24,5	0,09	37,4	0,6	9,4	0,9	3,3
%	20,9	-	7,1	-	9,8	-	62,2	-	100,0	-
в уезде без города	20,2	99,1	0,2	75,5	0,2	62,6	5,4	90,6	25,9	96,7
%	78,0	-	0,8	-	0,5	-	20,7	-	100,0	-
4. Перекопский	8,7	100,0	0,1	100,0	0,1	100,0	1,5	100,0	10,5	100,0
%	83,5	-	1,1	-	0,9	-	14,5	-	100,0	-
г. Перекоп	396	4,5	32	27,8	54	54,0	384	25,3	866	8,3
%	45,7	-	3,7	-	6,3	-	44,3	-	100,0	-
в уезде без города	8349	95,5	83	72,2	46	46,0	1133	74,7	9611	91,7
%	86,9	-	0,8	-	0,5	-	11,8	-	100,0	-
5. Симферопольский ..	13,0	100,0	1,0	100,0	0,8	100,0	9,0	100,0	23,9	100,0
%	54,6	-	4,3	-	3,3	-	37,8	-	100,0	-
г. Симферополь	8,1	61,9	0,9	85,8	0,7	88,5	7,1	77,9	16,7	69,9
%	48,3	-	5,3	-	4,2	-	42,2	-	100,0	-
г. Бахчисарай	0,2	1,9	0,01	1,4	0,01	1,4	0,2	2,3	0,5	2,0
%	50,9	-	2,9	-	2,3	-	43,9	-	100,0	-
г. Карасубазар	0,3	2,6	0,01	1,2	0,01	1,1	0,4	4,0	0,7	3,1
%	47,3	-	1,6	-	1,2	-	49,9	-	100,0	-
в 3-х городах	8,7	66,4	0,9	88,3	0,7	91,0	7,6	84,3	17,9	75,0
%	48,3	-	5,0	-	4,1	-	42,6	-	100,0	-
в уезде без городов	4,4	35,6	0,1	11,7	0,07	9,0	1,4	15,7	6,0	25,0
%	73,1	-	2,0	-	1,2	-	23,7	-	100,0	-
6. Евпаторийский	6,9	100,0	0,2	100,0	0,1	100,0	2,4	100,0	9,5	100,0
%	72,0	-	1,8	-	1,3	-	24,9	-	100,0	-
г. Евпатория	1,4	20,2	0,1	65,5	0,1	86,9	1,5	64,8	3,1	33,0
%	44,1	-	3,6	-	3,4	-	48,9	-	100,0	-
в уезде без городов.....	5,5	79,8	0,06	34,5	0,02	13,1	0,8	35,2	6,4	67,0
%	85,8	-	0,9	-	0,3	-	13,0	-	100,0	-

Таблиця 4 (окончание)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
7. Феодосийский	11,6	100,0	0,4	100,0	0,4	100,0	5,0	100,0	17,5	100,0
%	66,5	-	2,3	-	2,4	-	28,8	-	100,0	-
г. Феодосия	4,4	38,0	0,3	73,6	0,4	85,0	3,1	62,5	8,2	46,9
%	53,8	-	3,6	-	4,3	-	38,3	-	100,0	-
г. Старый Крым	0,1	1,2	0,01	3,5	0,002	0,5	0,1	2,6	0,3	1,6
%	48,9	-	4,9	-	0,7	-	45,5	-	100,0	-
в 2-х городах	4,6	39,2	0,3	77,1	0,4	85,5	3,3	65,1	8,5	48,6
%	53,6	-	3,6	-	4,2	-	38,6	-	100,0	-
в уезде без городов..	7,1	60,8	0,09	22,9	0,06	14,5	1,8	34,9	9,0	51,4
%	78,8	-	1,0	-	0,7	-	19,5	-	100,01	-
8. Ялтинский	10,6	100,0	0,7	100,0	0,6	100,0	3,6	100,0	5,4	100,0
%	68,4	-	4,3	-	4,1	-	23,1	-	100,0	-
г. Ялта	4,2	39,4	0,4	61,2	0,5	74,3	2,2	60,9	7,2	46,7
%	57,7	-	5,6	-	6,6	-	30,1	-	100,0	-
в уезде без городов..	6,4	60,6	0,3	38,8	0,2	25,7	1,4	39,1	8,2	53,3
%	77,9	-	3,1	-	2,0	-	17,0	-	100,0	-
9. Керчь-Еник. гр-во	7,1	100,0	0,5	100,0	0,4	100,0	6,2	100,0	14,1	100,0
%	50,2	-	3,2	-	3,0	-	43,6	-	100,0	-
г. Керчь	5,8	82,2	0,4	97,6	0,4	96,9	5,2	85,2	11,9	84,4
%	48,9	-	3,7	-	3,4	-	44,0	-	100,0	-
г. Еникале	0,05	0,7	0,01	1,3	0,003	0,7	0,1	1,7	0,2	1,2
%	30,9	-	3,6	-	1,8	-	63,7	-	100,0	-
в 2-х городах	5,9	82,9	0,4	98,9	0,4	97,6	5,3	86,9	12,1	85,6
%	48,7	-	3,7	-	3,4	-	44,2	-	100,0	-
в град-ве (без гор.) ..	1,2	17,1	0,01	1,1	0,01	2,4	0,8	13,1	2,0	14,4
%	59,6	-	0,2	-	0,5	-	39,7	-	100,0	-
10. Севаст. град-во	18,8	100,0	1,8	100,0	1,1	100,0	8,9	100,0	30,6	100,0
%	61,5	-	5,8	-	3,5	-	29,2	-	100,0	-
г. Севастополь	17,8	94,6	1,7	96,1	1,1	97,9	8,6	96,4	29,2	95,3
%	61,0	-	5,9	-	3,6	-	29,5	-	100,0	-
г. Балаклава	0,1	0,8	0,02	1,0	0,01	1,1	0,1	1,1	0,3	0,9
%	53,7	-	6,3	-	4,4	-	35,6	-	100,0	-
в 2-х городах	17,9	95,3	1,7	97,1	1,1	99,0	8,7	97,5	29,4	96,2
%	60,9	-	5,9	-	3,6	-	29,6	-	100,0	-
в град-ве (без гор.)...	0,9	4,7	0,05	2,9	0,01	1,0	0,2	2,5	1,2	3,8
%	75,5	-	4,5	-	0,9	-	19,1	-	100,0	-
11. Северная Таврия	89,9	100,0	1,0	100,0	0,9	100,0	24,8	100,0	116,6	100,0
%	77,0	-	0,9	-	0,8	-	21,3	-	100,0	-
в 5-ти городах	6,5	7,3	0,5	46,0	0,4	47,3	9,0	36,1	16,4	14,1
%	39,9	-	2,8	-	2,6	-	54,7	-	100,0	-
в уездах (без гор.) ...	83,3	92,7	0,5	54,0	0,5	52,7	15,9	63,9	100,2	85,9
%	83,2	-	0,5	-	0,5	-	15,8	-	100,0	-
12. Крым	76,8	100,0	4,6	100,0	3,6	100,0	36,6	100,0	121,6	100,0
%	63,2	-	3,8	-	2,9	-	30,1	-	100,0	-
в 12-ти городах	43,0	56,0	3,9	85,5	3,2	89,4	29,0	79,3	79,2	65,1
%	54,3	-	5,0	-	4,0	-	36,7	-	100,0	-
в уездах (без гор.)....	33,8	44,0	0,7	14,5	0,4	10,6	7,6	20,7	42,4	34,9
%	79,7	-	1,6	-	0,9	-	17,8	-	100,0	-
13. Таврида	166,6	100,0	5,6	100,0	4,5	100,0	61,4	100,0	238,2	100,0
%	70,0	-	2,3	-	1,9	-	25,8	-	100,0	-
в городах	49,5	29,7	4,4	78,5	3,6	80,9	38,0	61,9	95,6	40,1
%	51,8	-	4,6	-	3,8	-	39,8	-	100,0	-
в уездах (без гор.)	117,1	70,3	1,2	21,5	0,9	19,1	23,4	38,1	142,6	59,9
%	82,1	-	0,9	-	0,6	-	16,4	-	100,0	-

¹Таблиця 4 складена Я.В. Бойко. Розрахунки автора по источнику: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – СПб., 1904. – Т. XLI. – С. 40-43.

²К сельскому сословию были отнесены: крестьяне, казаки, иностранные поселенцы и т.п.

³В рубрику вошли дворяне личные, чиновники не из дворян и их семьи.

⁴В рубрику включены также 1,6 тыс. иностранных подданных, уроженцев других губерний.

Таблиця 5

Размещение всего экономически активного (занятого) населения в уездах и городах Тавриды на рубеже XIX-XX вв.*

Уезды, города, градоначальства	Численность занятых в уездах, городах и градонач. (чел. об. п.)								
	Города			Уезды			Города и уезды		
	Количество занятых	Удельн. вес	Иждивенцы (члены сем.)	Количество занятых	Удельн. вес	Иждивенцы (члены сем.)	Количество занятых	Удельн. вес	Иждивенцы (члены сем.)
	абс.	%	абс.	абс.	%	абс.	абс.	%	абс.
1. Бердянский	12475	9,23	23980	62277	21,52	205986	74752	17,61	229966
%	34,2/16,7	-	65,8/10,4	23,2/83,3	-	76,8/89,6	24,5/100,0	-	75,5/100,0
г. Бердянськ	9822	7,27	16674	-	-	-	-	-	-
г. Ногайск	1039	0,77	2924	-	-	-	-	-	-
г. Орехов	1614	1,19	4382	-	-	-	-	-	-
2. Днепровский	2920	2,16	6079	44484	15,37	158758	47404	11,17	164837
%	32,4/6,2	-	67,6/3,7	21,9/93,8	-	78,1/96,3	22,3/100,0	-	77,7/100,0
г. Алешки	2920	2,16	6079	-	-	-	-	-	-
3. Мелитопольский ..	6824	5,05	8665	85185	29,44	283565	92009	21,67	292230
%	44,1/7,4	-	55,9/3,0	23,1/92,6	-	76,9/97,0	23,9/100,0	-	76,1/100,0
г. Мелитополь	6824	5,05	8665	-	-	-	-	-	-
4. Симферопольский	33670	24,91	41335	18315	6,33	48397	51985	12,24	89732
%	44,9/64,8	-	55,1/46,1	27,5/35,2	-	72,5/53,9	36,7/100,0	-	63,3/100,0
г. Симферополь	24849	18,38	24229	-	-	-	-	-	-
г. Бахчисарай	4455	3,30	8504	-	-	-	-	-	-
г. Карасубазар	4366	3,23	8602	-	-	-	-	-	-
5. Феодосийский	12956	9,59	14470	24804	8,57	63628	37760	8,89	78098
%	47,2/34,3	-	52,8/18,5	28,0/65,7	-	72,0/81,5	32,6/100,0	-	67,4/100,0
г. Феодосия	12030	8,90	12066	-	-	-	-	-	-
г. Старый-Крым	926	0,69	2404	-	-	-	-	-	-
6. Ялтинский	7930	5,87	5225	22799	7,88	37306	30729	7,24	42531
%	60,3/25,8	-	39,7/12,3	37,9/74,2	-	62,1/87,7	41,9/100,0	-	58,1/100,0
г. Ялта	7930	5,87	5225	-	-	-	-	-	-
7. Евпаторийский	7141	5,28	10772	12134	4,19	33164	19275	4,54	43936
%	39,9/37,0	-	60,1/24,5	26,8/63,0	-	73,2/75,5	30,5/100,0	-	69,5/100,0
г. Евпатория	7141	5,28	10772	-	-	-	-	-	-
8. Перекопский	1927	1,43	3352	14929	5,16	31185	16856	3,97	34537
%	36,5/11,4	-	63,5/9,7	32,4/88,6	-	67,6/90,3	32,8/100,0	-	67,2/100,0
г. Перекоп	1927	1,43	3352	-	-	-	-	-	-
9. Севастоп. градонач.	32790	24,26	22020	1424	0,49	1221	34214	8,06	23241
%	59,8/95,8	-	40,2/94,7	53,8/4,2	-	46,2/5,3	59,5/100,0	-	40,5/100,0
г. Севастополь	32270	23,87	21325	-	-	-	-	-	-
г. Балаклава	520	0,38	695	-	-	-	-	-	-
10. Керчь-Еник. град.	16535	12,23	18250	3028	1,05	5885	19563	4,61	24135
%	47,5/84,5	-	52,5/75,6	34,0/15,5	-	66,0/24,4	44,8/100,0	-	55,2/100,0
г. Керчь	16086	11,90	17261	-	-	-	-	-	-
г. Еникале	449	0,33	989	-	-	-	-	-	-
11. В губернии (в тыс.)	135,17	100,0	154,15	289,38	100,0	869,10	424,55	100,0	1023,24
%	46,7/31,8	-	53,3/15,1	25,0/68,2	-	75,0/84,9	29,3/100,0	-	70,7/100,0

* Таблица 5 составлена Я.В. Бойко. Расчеты выполнены автором.

** В левой части дроби указывается соотношение между занятым населением и иждивенцами, в правой – между разместившимися в городах и сельской местности.

Таблиця 6

Размещение экономически активного (занятого) русского населения в уездах и городах Тавриды на рубеже XIX-XX вв.*

Уезды, города, градоначальства	Численность занятых в уездах, городах и градонач. (чел. об.п.)								
	Города			Уезды			Города и уезды		
	Количество занятых	Удельн. вес	Иждивенцы (члены сем.)	Количество занятых	Удельн. вес	Иждивенцы (члены сем.)	Количество занятых	Удельн. вес	Иждивенцы (члены сем.)
	абс.	%	абс.	абс.	%	абс.	абс.	%	абс.
1. Бердянский	7036	10,46	13354	8608	10,61	26305	15644	10,54	39659
%	34,5/45,0	-	65,5/33,7	24,7/55,0	-	75,3/66,3	28,3/100,0	-	71,7/100,0
г. Бердянськ	6221	9,25	11281	-	-	-	-	-	-
г. Ногайск	583	0,87	1737	-	-	-	-	-	-
г. Орехов	232	0,34	336	-	-	-	-	-	-
2. Днепровский	2026	3,01	4224	9668	11,91	26262	11694	7,88	30486
%	32,4/17,3	-	67,6/13,9	26,9/82,7	-	73,1/86,1	27,7/100,0	-	72,3/100,0
г. Алешки	2026	3,01	4224	-	-	-	-	-	-
3. Мелитопольский ..	3301	4,91	3329	35826	44,14	83561	39127	26,36	86890
%	49,8/8,4	-	50,2/3,8	30,0/91,6	-	70,0/96,2	31,0/100,0	-	69,0/100,0
г. Мелитополь	3301	4,91	3329	-	-	-	-	-	-
4. Симферопольский	13024	19,36	12471	4977	6,13	12361	18001	12,13	24832
%	51,1/72,4	-	48,9/50,2	28,7/27,6	-	71,3/49,8	42,0/100,0	-	58,0/100,0
г. Симферополь	11768	17,50	10658	-	-	-	-	-	-
г. Бахчисарай	428	0,64	520	-	-	-	-	-	-
г. Карасубазар	828	1,23	1293	-	-	-	-	-	-
5. Феодосийский	5894	8,76	6561	6749	8,31	15770	12643	8,52	22331
%	47,3/46,6	-	52,7/29,4	30,0/53,4	-	70,0/70,6	36,1/100,0	-	63,9/100,0
г. Феодосия	5575	8,29	5713	-	-	-	-	-	-
г. Старый-Крым	319	0,47	848	-	-	-	-	-	-
6. Ялтинский	5131	7,63	3574	7553	9,31	3621	12684	8,55	7195
%	58,9/40,5	-	41,1/49,7	67,6/59,5	-	32,4/50,3	63,8/100,0	-	36,2/100,0
г. Ялта	5131	7,63	3574	-	-	-	-	-	-
7. Евпаторийский	2329	3,46	2386	2044	2,52	4348	4373	2,95	6734
%	49,4/53,3	-	50,6/35,4	32,0/46,7	-	68,0/64,6	39,4/100,0	-	60,6/100,0
г. Евпатория	2329	3,46	2386	-	-	-	-	-	-
8. Перекопский	979	1,46	1576	3487	4,30	5701	4466	3,01	7277
%	38,3/21,9	-	61,7/21,7	38,0/78,1	-	62,0/78,3	38,0/100,0	-	62,0/100,0
г. Перекоп	979	1,46	1576	-	-	-	-	-	-
9. Севастоп. градонач.	18116	26,94	16388	930	1,15	623	19046	12,83	17011
%	52,5/95,1	-	47,5/96,3	59,9/4,9	-	40,1/3,7	52,8/100,0	-	47,2/100,0
г. Севастополь	17875	26,58	16139	-	-	-	-	-	-
г. Балаклава	241	0,36	249	-	-	-	-	-	-
10. Керчь-Еник. град.	9422	14,01	10941	1325	1,63	2682	10747	7,24	13623
%	46,3/87,7	-	53,7/80,3	33,1/12,3	-	66,9/19,7	44,1/100,0	-	55,9/100,0
г. Керчь	9160	13,62	10114	-	-	-	-	-	-
г. Еникале	262	0,39	827	-	-	-	-	-	-
11. В губернии (в тыс.)	67,26	100,0	74,80	81,17	100,0	181,23	148,43	100,0	256,04
%	47,3/45,3	-	52,7/29,2	30,9/54,7	-	69,1/70,8	36,7/100,0	-	63,3/100,0

* Таблица 6 составлена Я.В. Бойко. Расчеты выполнены автором.

** В левой части дроби указывается соотношение между занятым населением и иждивенцами, в правой – между разместившимися в городах и сельской местности.

Таблиця 7

Размещение экономически активного (занятого) украинского населения в уездах и городах Тавриды на рубеже XIX-XX вв.*

Уезды, города, градоначальства	Численность занятых в уездах, городах и градонач. (чел. об.п.)								
	Города			Уезды			Города и уезды		
	Количество занятых	Удельн. вес	Иждивенцы (члены сем.)	Количество занятых	Удельн. вес	Иждивенцы (члены сем.)	Количество занятых	Удельн. вес	Иждивенцы (члены сем.)
	абс.	%	абс.	абс.	%	абс.	абс.	%	абс.
1. Бердянский	2991	16,01	5973	40113	31,37	130100	43104	29,41	136073
%	33,4/6,9	-	66,6/4,4	23,6/93,1	-	76,4/95,6	24,1/100,0	-	75,9/100,0
г. Бердянськ	1740	9,31	2375	-	-	-	-	-	-
г. Ногайск	183	0,98	443	-	-	-	-	-	-
г. Орехов	1068	5,72	3155	-	-	-	-	-	-
2. Днепровский	633	3,39	1318	31099	24,32	123101	31732	21,65	124419
%	32,4/2,0	-	67,6/1,1	20,2/98,0	-	79,8/98,9	20,3/100,0	-	79,7/100,0
г. Алешки	633	3,39	1318	-	-	-	-	-	-
3. Мелитопольский ..	878	4,70	488	39356	30,78	170368	40234	27,45	170856
%	64,3/2,2	-	35,7/0,3	18,8/97,8	-	81,2/99,7	19,1/100,0	-	80,9/100,0
г. Мелитополь	878	4,70	488	-	-	-	-	-	-
4. Симферопольский	2798	14,98	890	2557	2,00	3887	5355	3,65	4777
%	75,9/52,3	-	24,1/18,6	39,7/47,7	-	60,3/81,4	52,9/100,0	-	47,1/100,0
г. Симферополь	2652	14,20	747	-	-	-	-	-	-
г. Бахчисарай	37	0,20	36	-	-	-	-	-	-
г. Карасубазар	109	0,58	107	-	-	-	-	-	-
5. Феодосийский	1711	9,16	303	4025	3,15	7265	5736	3,91	7568
%	85,0/29,8	-	15,0/4,0	35,7/70,2	-	64,3/96,0	43,1/100,0	-	56,9/100,0
г. Феодосия	1645	8,81	201	-	-	-	-	-	-
г. Старый-Крым	66	0,35	102	-	-	-	-	-	-
6. Ялтинский	436	2,33	126	1128	0,88	334	1564	1,07	460
%	77,6/27,9	-	22,4/27,4	77,2/72,1	-	22,8/72,6	77,3/100,0	-	22,7/100,0
г. Ялта	436	2,33	126	-	-	-	-	-	-
7. Евпаторийский	506	2,71	644	3440	2,69	8755	3946	2,69	9399
%	44,0/12,8	-	56,0/6,9	28,2/87,2	-	71,8/93,1	29,6/100,0	-	70,4/100,0
г. Евпатория	506	2,71	644	-	-	-	-	-	-
8. Перекопский	205	1,10	218	4544	3,55	6349	4749	3,24	6567
%	48,5/4,3	-	51,5/3,3	41,7/95,7	-	58,3/96,7	42,0/100,0	-	58,0/100,0
г. Перекоп	205	1,10	218	-	-	-	-	-	-
9. Севастоп. градонач.	6636	35,52	703	143	0,11	63	6779	4,63	766
%	90,4/97,9	-	9,6/91,8	69,4/2,1	-	30,6/8,2	89,8/100,0	-	10,2/100,0
г. Севастополь	6623	35,46	699	-	-	-	-	-	-
г. Балаклава	13	0,07	4	-	-	-	-	-	-
10. Керчь-Еник. град.	1886	10,10	854	1469	1,15	2828	3355	2,29	3682
%	68,8/56,2	-	31,2/23,2	34,2/43,8	-	65,8/76,8	47,7/100,0	-	52,3/100,0
г. Керчь	1825	9,77	839	-	-	-	-	-	-
г. Еникале	61	0,33	15	-	-	-	-	-	-
11. В губернии (в тыс.)	18,68	100,0	11,52	127,87	100,0	453,05	146,55	100,0	464,57
%	61,9/12,7	-	38,1/2,5	22,0/87,3	-	78,0/97,5	24,0/100,0	-	76,0/100,0

* Таблица 7 составлена Я.В. Бойко. Расчеты выполнены автором.

** В левой части дроби указывается соотношение между занятым населением и иждивенцами, в правой - между разместившимися в городах и сельской местности.

Таблиця 8

Размещение экономически активного (занятого) белорусского населения в уездах и городах Тавриды на рубеже XIX-XX вв.*

Уезды, города, градоначальства	Численность занятых в уездах, городах и градонач. (чел. об.п)								
	Города			Уезды			Города и уезды		
	Количество занятых	Удельн. вес	Иждивенцы (члены сем.)	Количество занятых	Удельн. вес	Иждивенцы (члены сем.)	Количество занятых	Удельн. вес	Иждивенцы (члены сем.)
	абс.	%	абс.	абс.	%	абс.	абс.	%	абс.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Бердянский	22	6,32	27	323	12,17	951	345	11,49	978
%	44,9/6,4	-	55,1/2,8	25,4/93,6	-	74,6/97,2	26,1/100,0	-	73,9/100,0
г. Бердянськ	11	3,16	7	0	-	-	-	-	-
г. Ногайск	5	1,44	9	0	-	-	-	-	-
г. Орехов	6	1,72	11	0	-	-	-	-	-
2. Днепровский	-	-	-	850	32,02	2155	850	28,31	2155
%	-	-	-	28,3/-	-	71,7/-	28,3/100,0	-	71,7/100,0
г. Алешки	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3. Мелитопольский ..	10	2,87	14	865	32,58	2518	875	29,14	2532
%	41,7/1,1	-	58,3/0,6	25,6/98,9	-	74,4/99,4	25,7/100,0	-	74,3/100,0
г. Мелитополь	10	2,87	14	-	-	-	-	-	-
4. Симферопольский	44	12,64	19	199	7,50	349	243	8,09	368
%	69,8/18,1	-	30,2/5,2	36,3/81,9	-	63,7/94,8	39,8/100,0	-	60,2/100,0
г. Симферополь	39	11,21	11	-	-	-	-	-	-
г. Бахчисарай	5	1,44	8	-	-	-	-	-	-
г. Карасубазар	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5. Феодосийский	76	21,84	74	147	5,54	289	223	7,43	363
%	50,7/34,1	-	49,3/20,4	33,7/65,9	-	66,3/79,6	38,1/100,0	-	61,9/100,0
г. Феодосия	76	21,84	74	-	-	-	-	-	-
г. Старый-Крым	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6. Ялтинский	5	1,44	1	112	4,22	24	117	3,90	25
%	83,3/4,3	-	16,7/4,0	82,4/95,7	-	17,6/96,0	82,4/100,0	-	17,6/100,0
г. Ялта	5	1,44	1	-	-	-	-	-	-
7. Евпаторийский	21	6,03	8	66	2,49	70	87	2,90	78
%	72,4/24,1	-	27,6/10,3	48,5/75,9	-	51,5/89,7	52,7/100,0	-	47,3/100,0
г. Евпатория	21	6,03	8	-	-	-	-	-	-
8. Перекопский	2	0,57	2	67	2,52	128	69	2,30	130
%	50,0/2,9	-	50,0/1,5	34,4/97,1	-	65,6/98,5	34,7/100,0	-	65,3/100,0
г. Перекоп	2	0	2	-	-	-	-	-	-
9. Севастоп. градонач.	132	37,93	50	12	0,45	1	144	4,80	51
%	72,5/91,7	-	27,5/98,0	92,3/8,3	-	7,7/2,0	73,8/100,0	-	26,2/100,0
г. Севастополь	132	37,93	50	-	-	-	-	-	-
г. Балаклава	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10. Керчь-Еник. град.	36	10,34	20	14	0,53	23	50	1,67	43
%	64,3/72,0	-	35,7/46,5	37,8/28,0	-	62,2/53,5	53,8/100,0	-	46,2/100,0
г. Керчь	35	10,06	20	-	-	-	-	-	-
г. Еникале	1	0,29	-	-	-	-	-	-	-
11. В губернии (в тыс.)	0,35	100,0	0,22	2,66	100,0	6,51	3,00	100,0	6,72
%	61,8/11,6	-	38,2/3,2	29,0/88,4	-	71,0/96,8	30,9/100,0	-	69,1/100,0

* Таблица 8 составлена Я.В. Бойко. Расчеты выполнены автором.

** В левой части дроби указывается соотношение между занятым населением и иждивенцами, в правой – между разместившимися в городах и сельской местности.

Таблиця 9

Разделение труда и структура занятости у восточных славян
Северной Таврии на рубеже XIX-XX вв.¹

Группы занятий	Численность занятых восточных славян (чел. об. п.)									
	Таврида		Северная Таврия							
			русские		украинцы		белорусы		итого	
1	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Администр., суд и полиция	2566	0,85	438	0,66	185	0,16	7	0,35	630	0,34
%	100,0	-	17,1	-	7,2	-	0,3	-	24,6	-
2. Обществ. и соц. служба	1303	0,43	380	0,57	348	0,30	17	0,84	745	0,41
%	100,0	-	29,2	-	26,7	-	1,3	-	57,2	-
3. Частн. юридич. деятельн. ...	144	0,05	35	0,05	6	0,01	-	-	41	0,02
%	100,0	-	24,3	-	4,2	-	-	-	28,5	-
4. Вооруженные силы	16582	5,51	118	0,18	308	0,27	2	0,10	428	0,23
%	100,0	-	0,7	-	1,9	-	0,01	-	2,6	-
5. Богосл. правосл. вероисп. ...	1629	0,54	558	0,84	288	0,25	8	0,40	854	0,46
%	100,0	-	34,3	-	17,7	-	0,5	-	52,4	-
6. Богосл. др. христ. вероисп.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
%	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7. Богосл. не христ. вероисп.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
%	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8. Долж. лиц церквей, кладб.	290	0,10	66	0,10	89	0,08	1	0,05	156	0,08
%	100,0	-	22,8	-	30,7	-	0,3	-	53,8	-
9. Учебная, воспит. деятельн.	2025	0,67	635	0,96	281	0,24	7	0,35	923	0,50
%	100,0	-	31,4	-	13,9	-	0,3	-	45,6	-
10. Наука, литерат., искусство	259	0,09	42	0,06	3	0,003	1	0,05	46	0,03
%	100,0	-	16,2	-	1,2	-	0,4	-	17,8	-
11. Врачеб., санитар. деятельн.	1316	0,44	315	0,47	151	0,13	7	0,35	473	0,26
%	100,0	-	23,9	-	11,5	-	0,5	-	35,9	-
12. Служба при благотв. учреж.	90	0,03	4	0,01	7	0,01	-	-	11	0,01
%	100,0	-	4,4	-	7,8	-	-	-	12,2	-
13. Частн. сл., присл., поденщ.	43457	14,44	8691	13,1	8778	7,61	230	11,43	17699	9,63
%	100,0	-	20,0	-	20,2	-	0,5	-	40,7	-
14. Жив. с кап., недвиж. и т.п.	5129	1,70	945	1,42	584	0,51	17	0,84	1546	0,84
%	100,0	-	18,4	-	11,4	-	0,3	-	30,1	-
15. Жив. за счет казны и т.п.	4875	1,62	490	0,73	680	0,59	23	1,14	1193	0,65
%	100,0	-	10,1	-	13,9	-	0,5	-	24,5	-
16. Лишен. свободы, отб. наказ.	682	0,23	226	0,34	44	0,04	-	-	270	0,15
%	100,0	-	33,1	-	6,5	-	-	-	39,6	-
17. Земледелие (в тыс.)	152,0	50,50	36,9	55,57	92,0	79,74	1,2	60,76	130,2	70,79
%	100,0	-	24,3	-	60,5	-	0,8	-	85,6	-
18. Пчеловодство и шелковод.	54	0,02	8	0,01	26	0,02	1	0,05	35	0,02
%	100,0	-	14,8	-	48,1	-	1,9	-	64,8	-
19. Животноводство	4926	2,63	723	1,10	1350	1,17	39	1,94	2112	1,15
%	100,0	-	14,7	-	27,4	-	0,8	-	42,9	-
20. Лесовод., лесн. промыслы ..	478	0,16	77	0,12	20	0,02	3	0,15	100	0,05
%	100,0	-	16,1	-	4,2	-	0,6	-	20,9	-
21. Рыболовство и охота	3530	1,17	574	0,86	512	0,44	5	0,25	1091	0,59
%	100,0	-	16,3	-	14,5	-	0,1	-	30,9	-
22. Добыча руд, полез. ископ. ..	1004	0,33	87	0,13	42	0,04	14	0,70	143	0,08
%	100,0	-	8,7	-	4,2	-	1,4	-	14,2	-
23. Выплавка металлов	6	0,002	-	-	3	0,003	-	-	3	0,002
%	100,0	-	-	-	50,0	-	-	-	50,0	-
24. Обработка волоkn. веществ	499	1,12	165	0,25	133	0,12	10	0,50	308	0,17
%	100,0	-	33,1	-	26,7	-	2,0	-	61,7	-
25. Обработка прод. животнов.	767	0,13	434	0,65	127	0,11	30	1,49	591	0,33
%	100,0	-	56,6	-	16,6	-	3,9	-	77,1	-
26. Обработка дерева	3384	0,25	1320	1,99	465	0,40	42	2,09	1827	0,99
%	100,0	-	39,0	-	13,7	-	1,2	-	54,0	-
27. Обработка металлов	5336	1,77	1450	2,18	1005	0,87	32	1,59	2487	1,35
%	100,0	-	27,2	-	18,8	-	0,6	-	46,6	-
28. Обр. минеральн. веществ ...	642	0,21	190	0,29	324	0,28	15	0,75	529	0,29
%	100,0	-	29,6	-	50,5	-	2,3	-	82,4	-
29. Произв. химич. и производ.	109	0,04	17	0,03	5	0,004	1	0,05	23	0,01
%	100,0	-	15,6	-	4,6	-	0,9	-	21,1	-
30. Винокур., пиво, медовар. ...	125	0,04	53	0,08	20	0,02	-	-	73	0,04
%	100,0	-	42,4	-	16,0	-	-	-	58,4	-
31. Произв. др. напитков	93	0,03	24	0,04	10	0,01	3	0,15	37	0,02
%	100,0	-	25,8	-	10,8	-	3,2	-	39,8	-
32. Обр. раст. живот. продукт.	2796	0,93	1046	1,57	566	0,49	20	0,99	1632	0,89
%	100,0	-	37,4	-	20,2	-	0,7	-	58,4	-
33. Табак и изделия из него	473	0,16	5	0,01	-	-	-	-	5	0,003
%	100,0	-	1,1	-	-	-	-	-	1,1	-

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Таблиця 9 (окончание)

1	2-В	3	4-Р	5	6-У	7	8-Б	9	10-И	11
34. Производство полиграфич.	276	0,09	70	0,11	6	0,01	-	-	76	0,04
%	100,0	-	25,4	-	2,2	-	-	-	27,5	-
35. Пр-во мед., муз., быт. INSTR.	62	0,02	13	0,02	5	0,004	-	-	18	0,01
%	100,0	-	21,0	-	8,1	-	-	-	29,0	-
36. Ювелир. дело, живоп. и т.п.	194	0,06	37	0,06	60	0,05	-	-	97	0,05
%	100,0	-	19,1	-	30,9	-	-	-	50,0	-
37. Изготовление одежды	6557	2,18	1865	2,81	1538	1,33	31	1,54	3434	1,87
%	100,0	-	28,4	-	23,5	-	0,5	-	52,4	-
38. Строит. и ремонт. работы	9170	3,05	1970	2,96	572	0,50	134	6,66	2676	1,46
%	100,0	-	21,5	-	6,2	-	1,5	-	29,2	-
39. Пр-во карет, дерев. судов	189	0,06	39	0,06	12	0,01	-	-	51	0,03
%	100,0	-	20,6	-	6,3	-	-	-	27,0	-
40. Пр-ва не вош. в др. группы	857	0,28	174	0,26	81	0,07	-	-	255	0,14
%	100,0	-	20,3	-	9,5	-	-	-	29,8	-
41. Водные сообщения	2387	0,79	834	1,25	748	0,65	4	0,20	1586	0,86
%	100,0	-	34,9	-	31,3	-	0,2	-	66,4	-
42. Железные дороги	2854	0,95	829	1,25	128	0,11	3	0,15	960	0,52
%	100,0	-	29,0	-	4,5	-	0,1	-	33,6	-
43. Извозный промысел	2990	0,99	559	0,84	202	0,18	11	0,55	772	0,42
%	100,0	-	18,7	-	6,8	-	0,4	-	25,8	-
44. Ост. сухопут. ср. передв.	302	0,10	73	0,11	21	0,02	-	-	94	0,05
%	100,0	-	24,2	-	7,0	-	-	-	31,1	-
45. Почта, телегр., телефон	635	0,21	175	0,26	38	0,03	3	0,15	216	0,12
%	100,0	-	27,6	-	6,0	-	0,5	-	34,0	-
46. Кредит, комерч. завед.	140	0,05	38	0,06	11	0,01	-	-	49	0,03
%	100,0	-	27,1	-	7,9	-	-	-	35,0	-
47. Торговое посредничество	158	0,05	43	0,06	8	0,01	-	-	51	0,03
%	100,0	-	27,2	-	5,1	-	-	-	32,3	-
48. Торговля вообще	1263	0,42	421	0,63	268	0,23	22	1,09	711	0,39
%	100,0	-	33,3	-	21,2	-	1,7	-	56,3	-
49. Торг. живым скотом	189	0,06	61	0,09	82	0,07	-	-	143	0,08
%	100,0	-	32,3	-	43,4	-	-	-	75,7	-
50. -/- зернов. продуктами	567	0,19	261	0,39	67	0,06	1	0,05	329	0,18
%	100,0	-	46,0	-	11,8	-	0,2	-	58,0	-
51. -/- др. продуктами с/х	2814	0,93	553	0,83	353	0,31	6	0,30	912	0,50
%	100,0	-	19,7	-	12,5	-	0,2	-	32,4	-
52. -/- строит. матер., топливом	356	0,12	117	0,18	19	0,02	4	0,20	140	0,08
%	100,0	-	32,9	-	5,3	-	1,1	-	39,3	-
53. -/- предм. дом. обихода	210	0,07	83	0,12	17	0,01	-	-	100	0,05
%	100,0	-	39,5	-	8,1	-	-	-	47,6	-
54. -/- машин., оруж., мет. изд.	146	0,05	19	0,03	15	0,01	-	-	34	0,02
%	100,0	-	13,0	-	10,3	-	-	-	23,3	-
55. -/- тканями, одеждой	856	0,28	393	0,59	129	0,11	6	0,30	528	0,29
%	100,0	-	45,9	-	15,1	-	0,7	-	61,7	-
56. -/- шурами, мехами и др.	116	0,04	60	0,09	20	0,02	2	0,10	82	0,04
%	100,0	-	51,7	-	17,2	-	1,7	-	70,7	-
57. -/- предм. иск., роск., культура	97	0,03	15	0,02	7	0,006	1	0,05	23	0,01
%	100,0	-	15,5	-	7,2	-	1,0	-	23,7	-
58. -/- остальными предметами	212	0,07	68	0,10	25	0,02	3	0,15	96	0,05
%	100,0	-	32,1	-	11,8	-	1,4	-	45,3	-
59. -/- разносная и развозная	333	0,11	55	0,08	142	0,12	2	0,10	199	0,11
%	100,0	-	16,5	-	42,6	-	0,6	-	59,8	-
60. Трактиры, гост., мебл. комн.	1397	0,46	214	0,32	64	0,06	2	0,10	280	0,15
%	100,0	-	15,3	-	4,6	-	0,1	-	20,0	-
61. Торговля питейная	820	0,27	245	0,37	202	0,18	5	0,25	452	0,25
%	100,0	-	29,9	-	24,6	-	0,6	-	55,1	-
62. Прачечные, бани и т.п.	2002	0,67	267	0,40	99	0,09	2	0,10	368	0,20
%	100,0	-	13,3	-	4,9	-	0,1	-	18,4	-
63. Люди неопределен. профес.	1528	0,51	461	0,69	501	0,43	14	0,70	976	0,53
%	100,0	-	30,2	-	32,8	-	0,9	-	63,9	-
64. Проституция	358	0,12	24	0,04	13	0,01	1	0,05	38	0,02
%	100,0	-	6,7	-	3,6	-	0,3	-	10,6	-
65. Не указавшие занятий	1368	0,45	278	0,42	360	0,31	6	0,30	644	0,35
%	100,0	-	20,3	-	26,3	-	0,4	-	47,1	-
Всего (в тыс.)	297,98	100,0	66,47	100,0	115,37	100,0	2,01	100,0	183,85	100,0
%	100,0	-	22,3	-	38,7	-	0,7	-	61,7	-

¹Таблиця 9 составлена Я.В.Бойко. Расчеты автора по: Распределение населения по видам главных занятий и возрастным группам по отдельным территориальным районам. - СПб, 1905. - Т. 1. - Табл. XX. - С. 420-435; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. - 1904. - Т. XLI. - С. 186-193; Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской Империи 28 января 1897. - СПб, 1905. - С. 18-35.

Таблиця 10

Разделение труда и структура занятости
у восточных славян Крыма на рубеже XIX-XX вв.¹

Группы занятий	Численность занятых восточных славян (чел об. п.)									
	Таврида		Крым							
			русские		украинцы		белорусы		итого	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Администр., суд и полиция	2566	0,85	1693	2,07	226	0,72	17	1,71	1936	1,70
%	100,0	-	66,0	-	8,8	-	0,7	-	75,4	-
2. Обществ. и сосл. служба	1303	0,43	437	0,53	117	0,38	4	0,40	558	0,49
%	100,0	-	33,5	-	9,0	-	0,9	-	42,8	-
3. Частн. юридич. деятельн. ...	144	0,05	100	0,12	3	0,01	-	-	103	0,09
%	100,0	-	69,4	-	2,1	-	-	-	71,5	-
4. Вооруженные силы	16582	5,51	6860	8,37	9183	29,45	111	11,21	16154	14,15
%	100,0	-	41,4	-	55,4	-	0,7	-	97,4	-
5. Богосл. правосл. вероисп. ...	1629	0,54	537	0,66	235	0,75	3	0,30	775	0,68
%	100,0	-	33,0	-	14,4	-	0,2	-	47,6	-
6. Богосл. др. христ. вероисп.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
%	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7. Богосл. не христ. вероисп.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
%	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8. Долж. лиц церквей, кладб.	290	0,10	108	0,13	26	0,08	-	-	134	0,12
%	100,0	-	37,2	-	9,0	-	-	-	46,2	-
9. Учебная, воспит. деятельн.	2025	0,67	975	1,19	122	0,39	5	0,51	1102	0,97
%	100,0	-	48,1	-	6,0	-	0,2	-	54,4	-
10. Наука, литерат., искусство	259	0,09	192	0,23	21	0,07	-	-	213	0,19
%	100,0	-	74,1	-	8,1	-	-	-	82,2	-
11. Врачеб., санитар. деятельн.	1316	0,44	762	0,93	74	0,24	7	0,71	843	0,74
%	100,0	-	57,9	-	5,6	-	0,5	-	64,0	-
12. Служба при благотв. учреж.	90	0,03	75	0,09	4	0,01	-	-	79	0,07
%	100,0	-	83,3	-	4,4	-	-	-	87,8	-
13. Частн. сл., присл., поденщ.	43457	14,44	20650	25,20	4913	15,75	195	19,70	25758	22,57
%	100,0	-	47,5	-	11,3	-	0,4	-	59,3	-
14. Жив. с кап., недвиж. и т.п.	5129	1,70	3339	4,07	233	0,75	11	1,11	2814	2,47
%	100,0	-	65,1	-	4,5	-	0,2	-	54,9	-
15. Жив. за счет казны и т.п.	4875	1,62	3137	3,83	535	1,72	10	1,01	3682	3,23
%	100,0	-	64,3	-	11,0	-	0,2	-	75,5	-
16. Лишен. свободы, отб. наказ.	682	0,23	324	0,40	87	0,28	1	0,10	412	0,36
%	100,0	-	47,5	-	12,8	-	0,1	-	60,4	-
17. Земледелие (в тыс.)	152,0	50,50	11,7	14,31	9,8	31,62	0,3	27,47	21,8	19,15
%	100,0	-	7,7	-	6,5	-	0,2	-	14,4	-
18. Пчеловодство и шелковод.	54	0,02	16	0,02	2	0,01	1	0,10	19	0,02
%	100,0	-	29,6	-	3,7	-	1,9	-	35,2	-
19. Животноводство	4926	2,63	797	0,97	2006	6,43	11	1,11	2814	2,47
%	100,0	-	16,2	-	40,7	-	0,2	-	57,1	-
20. Лесовод., лесн. промыслы ..	478	0,16	217	0,26	161	0,52	-	-	378	0,33
%	100,0	-	45,4	-	33,7	-	-	-	79,1	-
21. Рыболовство и охота	3530	1,17	1310	1,60	1098	3,52	31	3,13	2439	2,14
%	100,0	-	37,1	-	31,1	-	0,9	-	69,1	-
22. Добыча руд, полез. ископ. ..	1004	0,33	654	0,80	197	0,63	10	1,01	861	0,75
%	100,0	-	65,1	-	19,6	-	1,0	-	85,7	-
23. Выплавка металлов	6	0,002	3	0,004	-	-	-	-	3	0,003
%	100,0	-	50,0	-	-	-	-	-	50,0	-
24. Обработка волокн. веществ	499	1,12	146	0,18	42	0,13	3	0,30	191	0,17
%	100,0	-	29,3	-	8,4	-	0,6	-	38,3	-
25. Обработка прод. животнов.	767	0,13	150	0,18	22	0,07	4	0,40	176	0,15
%	100,0	-	19,6	-	2,9	-	0,5	-	22,9	-
26. Обработка дерева	3384	0,25	1430	1,74	111	0,36	16	1,62	1557	1,36
%	61,1	-	42,2	-	3,3	-	0,5	-	46,0	-
27. Обработка металлов	5336	1,77	2432	2,97	395	1,27	22	2,22	2849	2,50
%	100,0	-	45,6	-	7,4	-	0,4	-	53,4	-
28. Обр. минеральн. веществ ...	642	0,21	71	0,09	40	0,13	2	0,20	113	0,10
%	100,0	-	11,1	-	6,2	-	0,3	-	17,6	-
29. Произв. химич. и производ.	109	0,04	71	0,09	12	0,04	3	0,30	86	0,08
%	100,0	-	65,1	-	11,0	-	2,8	-	78,9	-
30. Винокур., пиво, медовар. ...	125	0,04	50	0,06	2	0,01	-	-	52	0,05
%	100,0	-	40,0	-	1,6	-	-	-	41,6	-
31. Произв. др. напитков	93	0,03	52	0,06	3	0,01	1	0,10	56	0,05
%	100,0	-	55,9	-	3,2	-	1,1	-	60,2	-
32. Обр. раст., живот. продукт.	2796	0,93	995	1,21	157	0,50	12	1,21	1164	1,02
%	100,0	-	35,6	-	5,6	-	0,4	-	41,6	-
33. Табак и изделия из него	473	0,16	436	0,53	31	0,10	1	0,10	468	0,41
%	100,0	-	92,2	-	6,5	-	0,2	-	98,9	-

Таблиця 10 (окончание)

1	2-В	3	4-Р	5	6-У	7	8-Б	9	10-И	11
34. Производство полиграфич. ..	276	0,09	193	0,24	7	0,02	-	-	200	0,18
%	100,0	-	69,9	-	2,5	-	-	-	72,5	-
35. Пр-во мед., муз., быт. INSTR.	62	0,02	41	0,05	3	0,01	-	-	44	0,04
%	100,0	-	66,1	-	4,8	-	-	-	70,9	-
36. Ювелир. дело, живоп. и т.п.	194	0,06	90	0,11	6	0,02	-	0,10	97	0,08
%	100,0	-	46,4	-	3,1	-	0,5	-	50,0	-
37. Изготовление одежды	6557	2,18	2783	3,40	326	1,05	23	2,32	3123	2,74
%	100,0	-	42,3	-	5,0	-	0,3	-	47,6	-
38. Строит. и ремонт. работы ...	9170	3,05	6023	7,35	379	1,22	92	9,29	6494	5,69
%	100,0	-	65,7	-	4,1	-	1,0	-	70,8	-
39. Пр-во карет, дерев. судов	189	0,06	128	0,16	10	0,03	-	-	138	0,12
%	100,0	-	67,7	-	5,3	-	-	-	73,0	-
40. Пр-ва не вош. в др. группы	857	0,28	538	0,66	56	0,18	8	0,81	602	0,53
%	100,0	-	62,8	-	6,5	-	0,9	-	70,2	-
41. Водные сообщения	2387	0,79	733	0,89	68	0,22	-	-	801	0,70
%	100,0	-	30,7	-	2,8	-	-	-	33,5	-
42. Железные дороги	2854	0,95	1622	1,98	239	0,77	33	3,33	1894	1,66
%	100,0	-	56,8	-	8,4	-	1,2	-	66,4	-
43. Извозный промысел	2990	0,99	1831	2,23	370	1,19	17	1,72	2218	1,94
%	100,0	-	61,2	-	12,4	-	0,6	-	74,2	-
44. Ост. сухопут. ср. передв.	302	0,10	177	0,22	30	0,10	1	0,10	208	0,18
%	100,0	-	58,6	-	10,0	-	0,3	-	68,9	-
45. Почта, телегр., телефон	635	0,21	370	0,45	37	0,12	12	1,21	419	0,37
%	100,0	-	58,3	-	5,8	-	1,9	-	66,0	-
46. Кредит, комерч. завед.	140	0,05	89	0,11	2	0,01	-	-	91	0,08
%	100,0	-	63,6	-	1,4	-	-	-	65,0	-
47. Торговое посредничество ...	158	0,05	104	0,13	3	0,01	-	-	107	0,09
%	100,0	-	65,8	-	1,9	-	-	-	67,7	-
48. Торговля вообще	1263	0,42	494	0,60	53	0,17	5	0,51	552	0,48
%	100,0	-	39,1	-	4,2	-	0,4	-	43,7	-
49. Торг. живым скотом	189	0,06	30	0,04	16	0,05	-	-	46	0,04
%	100,0	-	15,9	-	8,5	-	-	-	24,3	-
50. -/- зернов. продуктами	567	0,19	213	0,26	25	0,08	-	-	238	0,21
%	100,0	-	37,6	-	4,4	-	-	-	42,0	-
51. -/- др. продуктами с/х	2814	0,93	1766	2,15	126	0,40	10	1,01	1902	1,67
%	100,0	-	62,8	-	4,5	-	0,4	-	67,6	-
52. -/- строит. матер., топливом	356	0,12	119	0,15	97	0,31	-	-	216	0,19
%	100,0	-	33,4	-	27,2	-	-	-	60,7	-
53. -/- предм. дом. обихода	210	0,07	94	0,11	16	0,05	-	-	110	0,10
%	100,0	-	44,8	-	7,6	-	-	-	52,4	-
54. -/- машин, оруж, мет. изд.	146	0,05	100	0,12	12	0,04	-	-	112	0,10
%	100,0	-	68,5	-	8,2	-	-	-	76,7	-
55. -/- тканями, одеждой	856	0,28	299	0,36	27	0,09	2	0,20	328	0,29
%	100,0	-	34,9	-	3,2	-	0,2	-	38,3	-
56. -/- шкурами, мехами и др. ..	116	0,04	32	0,04	2	0,01	-	-	34	0,03
%	100,0	-	27,6	-	1,7	-	-	-	29,3	-
57. -/- предм.иск, роск, культура	97	0,03	70	0,09	4	0,01	-	-	74	0,06
%	100,0	-	72,2	-	4,1	-	-	-	76,3	-
58. -/- остальными предметами	212	0,07	74	0,09	39	0,13	3	0,30	116	0,10
%	100,0	-	34,9	-	18,4	-	1,4	-	54,7	-
59. -/- разносная и развозная ...	333	0,11	98	0,12	32	0,10	4	0,40	134	0,12
%	100,0	-	29,4	-	9,6	-	1,2	-	40,2	-
60. Трактиры, гост., мебл. комн.	1397	0,46	1045	1,28	68	0,22	4	0,40	1117	0,98
%	100,0	-	74,8	-	4,9	-	0,3	-	80,0	-
61. Торговля питейная	820	0,27	321	0,99	44	0,14	3	0,30	368	0,32
%	100,0	-	39,1	-	5,4	-	0,4	-	44,9	-
62. Прачечные, бани и т.п.	2002	0,67	1444	1,76	186	0,60	4	0,40	1634	1,43
%	100,0	-	72,1	-	9,3	-	0,2	-	81,6	-
63. Люди неопределен. профес.	1528	0,51	482	0,59	64	0,21	6	0,61	552	0,48
%	100,0	-	31,5	-	4,2	-	0,4	-	36,1	-
64. Проституция	358	0,12	299	0,36	20	0,06	1	0,10	320	0,28
%	100,0	-	83,5	-	5,6	-	0,3	-	89,4	-
65. Не указавшие занятий	1368	0,45	622	0,76	100	0,32	2	0,20	724	0,63
%	100,0	-	45,5	-	7,3	-	0,1	-	52,9	-
Всего (в тыс.)	297,98	100,0	81,96	100,0	31,2	100,0	0,99	100,0	114,13	100,0
%	100,0	-	27,5	-	10,5	-	0,3	-	38,3	-

¹Таблица 10 составлена Я.В.Бойко. Расчеты автора по: Распределение населения по видам главных занятий и возрастным группам по отдельным территориальным районам. - СПб, 1905. - Т. 1. - Табл. XX. - С. 420-435; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. - 1904. - Т. XXI. - С. 186-193; Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской Империи 28 января 1897. - СПб., 1905. - С. 18-35.

В 20-30-х гг. ХХ в. Крым по-прежнему оставался объектом активного притяжения мигрантов, среди которых преобладали представители русского этноса. За период с 1917 по 1939 г. удельный вес русских в Крыму вырос с 41,2 до 49,6%. В 1939 г. в городах русские составляли 58,6%, в сельской местности – 38,4%. Удельный вес украинцев, за указанный период, повысился с 11,8 до 13,7%, в городской местности он составлял 14,3%, в сельской – 13%.

После освобождения от немецко-фашистских захватчиков Крыма и депортации, не без перегибов, коллаборационистов разных мастей, сотрудничавших с оккупантами, на полуостров, за короткое время, переселилось 150 тыс. украинцев и более 400 тыс. представителей русского этноса. За период с 1951 по 1959 г. численность населения Крыма возросла с 368 тыс. до 1,2 млн. чел. В 1959 г. русские составляли в городах полуострова 73,8%, в сельской местности 67,2%, украинцы соответственно 18,7 и 28,8%.

Подводя итог краткому обзору, следует сказать, что присоединение Россией Тавриды, весьма важной в геополитическом отношении территории и последующий, длительный период ее заселения, оказал (невзирая на политику жесткого сдерживания миграции царским правительством в интересах землевладельцев центра), положительное воздействие на развитие сельского хозяйства, промышленности, транспорта и сопутствующей инфраструктуры, что, в свою очередь, благотворно сказалось на развитии социальной сферы и естественном приросте населения на рассматриваемой территории, особенно в непростой советский период.

Все вышеизложенное указывает на ведущую роль восточных славян в создании к началу ХХ в. сбалансированного народнохозяйственного комплекса на рассматриваемой территории, которая трансформировалась, со временем, наряду с другими регионами, в независимое, многонациональное государство с развитой экономикой, отсутствием безработицы и высокими социальными стандартами, являвшейся пятой, среди европейских экономик середины 80-х годов ХХ в.

ЯПОНСЬКЕ КОНСУЛЬСТВО В ОДЕСІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Людмила Вовчук

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: luda_vovchuk@ukr.net

Після завершення Першої світової війни радянсько-японські відносини ще упродовж 8 років носили винятково войовничий характер. І лише у 1925 р. Японія, як і більшість тогочасних країн світу, визнає незалежність СРСР, підписавши Пекінський договір і, тим самим, відновивши двосторонні дипломатичні відносини. Протягом наступних трьох років обидві країни підписали конвенції щодо торгівлі нафтою, вугіллям, деревиною, а також господарської діяльності у прикордонних зонах. Нормалізація дипломатичних відносин сприяла й активізації консульських. У результаті, у 1926 р., усвідомлюючи стратегічну важливість Одеського порту, Японія у січні місяці відкриває тут своє консульство, яке тимчасово

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

знаходилося у Лондонському готелі. Главою консульства був призначений Сайго Сасаки, другий секретар японського посольства у Москві, який вже був безпосередньо знайомий з Одесою, особливостями цього міста, оскільки упродовж 1908-1909 рр. займав посаду секретаря японського консульства в Одесі. І ще тоді він зарекомендував себе як досить хороший і досвідчений дипломат і розвідник, людина, яка серйозно ставиться до виконання своїх обов'язків і є вибагливим до інших працівників у цьому питанні.

Коли він дізнався про своє призначення, то дуже зрадів, написавши пізніше у своєму листі до МЗС у Токіо: «Тут порівняно важче працювати, ніж у Москві. Але я дуже радий, що мене призначили до Одеси. Тут у мене багато справ. Маю 2-3 старих знайомих, з'являються й нові. Мене обрали почесним членом місцевої Східної торговельної палати».

Разом із Сасаки у консульстві були: віце-консул Уемура Шиніче (співробітник японського посольства у Москві), секретар Гото, який прибув з Японії, технічний секретар, громадянин Одеси Лівшиц (був знайомим Сасаки), машиністка Манчевська – громадянка Одеси, колишня працівниця АРА і хороша знайома польського консула в Одесі Куніцького. Добре володіла французькою, англійською та німецькою мовами. Однак, свої обов'язки вона виконувала недовго і через непридатність була звільнена. Функції перекладача виконував одеський громадянин, 23-річний С. Фельдман, який після звільнення Лівшица також здійснював обов'язки технічного секретаря та машиністки. Пізніше, 8 лютого 1926 р., на місце машиністки була призначена латвійка, дружина віце-консула Уемури, І. Загорська. Кур'єром-охоронцем був М. Цибулько.

Проте, у 1927 р. відбуваються певні зміни у складі японського консульства в Одесі. Сасаки, поїхавши у відпустку до Японії, вже більше не повернувся до Одеси. В березні того ж року новим консулом стає Шимадо. А в квітні до Одеси приїздить і новий секретар консульства Ногучі. У результаті, С. Фельдман був звільнений з посади. У листопаді 1927 р., не знайшовши спільної мови з новим консулом Шимадою, залишає японське консульство й віце-консул Гото, якого відкликали до Японії.

Не дивлячись на те, що відносини між Японією і СРСР були нормалізовані, обидві країни, по суті, вважали один одного своїм «ворогом», який, прикриваючись «маскою друга», зайняв вичікувальну позицію для раптового нападу. Тому збоку радянських спецслужб велося серйозне зовнішнє та внутрішнє спостереження як за самою роботою, так і за контактами працівників японського консульства в Одесі та за її межами. Консульство «обслуговували» 11 таємних співробітників: «Васільєв», «Токієць», «Бухгалтер», «Педагог», «Старуха», «Демократ», «Штурман», «Японець», «Артельщик», «Повар», «Мак», які щодня надавали оперативну інформацію, за якою стає зрозуміло, що основними інтересами японців були не скільки захист своїх підданих, яких на період 1926 р. налічувалося всього 14 осіб (які на той час вже з Одеси виїхали, що підтвердила потім перевірка), а саме економічні та військові галузі.

Так їх цікавила інформація щодо промисловості (досить серйозно цікавило питання нафти), фінансового стану, ролі чиновників, спеціалістів та інших працівників у промисловості УСРР і СРСР, кількість працівників у Департаменті української промисловості й ін. Наприклад, починаючи з 1927 р., активно надсилаються звіти щодо економічного стану України, антирадянських настроїв в Одесі,

уваги Центрального уряду до озброєння УСРР. З жовтня того ж року надсилається інформація до японського посольства у Москві про національну політику СРСР, про роль приватного капіталу в країні тощо. У травні 1928 р. була надіслана ґрунтовна доповідь до МЗС Японії про стан хлібозаготівель на Україні, зазначаючи жажливість усього процесу. В липні 1928 р. – про складну внутрішню валютну ситуацію в СРСР. Окрім того, велика увага приділялася й збору інформації щодо розвитку шкільної освіти в СРСР, методах викладання у школі, особливо, у залізнично-будівельних школах.

Аби краще розуміти ситуацію у регіоні і за його межами японські представники неодноразово здійснювали поїздки країною. Так, у серпні 1929 р. Шимадо здійснив подорож по СРСР, відвідавши Київ, Дніпропетровськ, Харків, Москву, Нижній Новгород, Волгу, Кавказ, Батумі тощо, з метою ознайомлення з продовольчою політикою у різних частинах Радянського Союзу. Тобто, цікавилися розмірами майбутнього урожаю і як саме він мав вирішити продовольчу кризу. А також аби з'ясувати як саме відбувається виконання запланованої п'ятирічки.

Як і більшість тогочасних іноземних консульств в Україні, японське консульство в Одесі приділяло велику увагу у вивченні радянської періодики та газет, на купівлю яких офіційно витратило 120 крб. на місяць. Для систематизації та перекладу з української мови Шимадо користувався послугами сексота «Токієць».

Окрім того, із документів стає зрозумілим, що для японського консульства Одеський порт, і власне СРСР, виступають як форпост для спостереження за іншими важливими регіонами – Константинополь, Туркестан та ін. Намагаючись налагодити серйозну мережу «помічників» у місті, працівники консульства Японії мали хороші відносини з польськими колегами. Про це свідчить повідомлення японського воєнного аташе у Варшаві, в якому зазначалося, що згідно з перевіреними даними польських працівників з України до Сибіру направили військові частини 24 стрійових дивізій. Тобто, приділялася серйозна увага військовому питанню.

У лютому 1930 р. Шимадо терміново був відкликаний з Одеси і призначений Першим секретарем японського консульства в Москві. У результаті, тимчасово виконуючим обов'язки консула стає Ногучі. Проте, вже 29 червня 1930 р. в Одесу прибув новопризначений консул Танака, який одразу посварився з Ногучі. Тому радянські спецслужби робили припущення, що скоріш за все новим віце-консулом буде Мітані, який вже мав уявлення про СРСР та Україну, оскільки навчався у Ленінграді та Києві. Й абсолютно не помилилися, оскільки у грудні Мітані, після від'їзду Ногучі в Японію, займає дану посаду.

У липні 1930 р. до МЗС Японії була знову надіслана доповідь про жажливий стан з продовольством у країні. А в грудні – про безкінечні репресії ДПУ щодо куркулів, які зачепили й середняків.

Після Маньчжурського інциденту 1931 р. японсько-радянські відносини значно погіршилися. Напруження між країнами ще більше посилилося у результаті проголошення Маньчжурської держави (1932 р.) та підписання Японією Антисоюзного пакту (1936 р.). Під час битви на озері Хасан 1938 р. та боїв на р. Халхін-Гол 1939 р. міждержавні відносини опинилися на межі розриву. У цій ситуації діяльність японського консульства була припинена.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ «ЕПОХИ ВІКІНГІВ» В ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ СТОЛІТТЯ

Костянтин Жиряков

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
аспірант

Україна, 72300, м. Мелітополь, вул. Гетьманська, 20

e-mail: velchevaug@ukr.net

У період «Епохи вікінгів» нормани, «люди з півночі», впливали на утворення феодальних держав в Європі (Англія, Київська Русь); сприяли процесу централізації західноєвропейських держав; брали участь у формуванні нових торгових зв'язків і підтримували їх функціонування (Шлях із варяг у греки); також створювали власні колонії не лише на незайнятих європейських територіях, а й у межах інших країн (Денло, Нормандське герцогство).

Все вищезазначене, а також цивілізаційне протистояння вікінгів та європейців, обумовлює інтерес дослідників до історичного періоду «Епохи вікінгів». У різні епохи дослідники-вікінгісти зосереджували увагу на дослідженні різних проблем епохи вікінгів в залежності від панівної методології. У ХХ ст. дослідники-вікінгісти опинилися під впливом найбільш розроблених методологічних підходів, а саме під впливом історичного матеріалізму, неопозитивізму, глобальної (структурної) історії другої хвилі «Школи Анналів», фрагментації проблем дослідження і нової інтерпретації минулого заснованої на теоріях і методах інших соціальних наук «нової історії» і третьої хвилі «Школи Анналів».

Нами було проаналізовано найвідоміші монографії найвпливовіших радянських і зарубіжних істориків-вікінгістів такі як: А.Я. Гуревич «Вибрані праці. Т. 1. Стародавні германці. Вікінги»; А.А. Сванідзе «Вікінги – Люди саги: життя і звичаї»; А.С. Кан «Історія скандинавських країн»; Г.С. Лебедев «Епоха вікінгів у Північній Європі»; Н.В. Будур «Повсякденне життя вікінгів. IX-XI століття»; Е.А. Мельникова «Скандинавські рунічні написи»; Х. Арбман «Вікінги»; П. Соєр «Епоха вікінгів»; Е. Роедаль «Світ вікінгів»; І. фон Фіркса «Судна вікінгів»; Я. Петерсен. «Норвезькі мечі епохи вікінгів». На підставі аналізу ми прийшли до висновку, що всі найбільш актуальні роботи можна класифікувати та звести до трьох напрямків: «фундаментального», «інтерпретаційного», «культурно-антропологічного».

Перший напрямок – це «фундаментальний». Методологічно дослідження у межах цього напрямку, як правило базуються на глобальній (структурній) історії другої хвилі «Школи Анналів» і зосереджені на вивченні змін структур великої, середньої та короткої тривалості. Дослідження у межах цього напрямку характеризується прагненням істориків до встановлення причинно-наслідкових зв'язків, виявлення основних, другорядних і випадкових факторів, які вплинули на процес, у даному випадку зумовили «натиск вікінгів». У межах цього напрямку найбільша увага приділяється питанню першопричин, які зумовили як військову, так і торгову експансію вікінгів.

У межах цього напрямку дослідники визначили, як найбільш значущі, наступні проблеми: причин початку експансії вікінгів; причин успіху натиску вікінгів; причин завершення «Епохи вікінгів» й організаційної структури експансії вікінгів.

Без сумніву ці проблеми не вперше опинилися в центрі уваги дослідників-вікінгістів. Не заперечуючи внесок попередників, історики ХХ ст. тим не менш відзначали недостатню аргументованість і методологічну розробленість поставлених проблем, Як зазначив А.Я. Гуревич: «І до цього дня в нашій літературі відсутні роботи про вікінгів, які могли б покінчити з романтичними та поверхневими уявленнями про них... Необхідно ближче познайомитися зі скандинавським суспільством епохи вікінгів, з його розвитком, матеріальною і духовною культурою скандинавів, з'ясувати ту роль, яку вони грали в історії Європи в ІХ-ХІ ст.». Солідарність з ним виказав Г.С. Лебедев: «Однак недостатньо дослідженими і тому гостро дискусійними залишаються внутрішні стимули і фактори руху, його соціально-економічний характер, організаційна структура, а отже – соціально-економічна характеристика процесів, які розвивалися всередині скандинавських країн у другій половині І – початку ІІ тисячоліття. Саме цим пояснюється досить широкий діапазон оцінок, взаємовиключні визначення суспільного ладу Скандинавії епохи вікінгів, а відповідно, найближчих до неї як попередніх, так і наступних століть».

Другий напрямок - це «інтерпретаційний». Методологічно роботи в межах цього напрямку базуються на позиціях неопозитивізму, третьої хвилі «Школи Анналів», «нової культурної історії» і лінгвістичному методі. Характеризуються прагненням дослідника розширити фактичний матеріал шляхом нової інтерпретації раніше відомого матеріалу на основі використання нових методів соціальних і гуманітарних наук, його переосмислення та переоцінки. У межах цього напрямку найбільша увага приділяється питанню реінтерпретації письмових джерел і рунічних написів.

Дослідники, в межах цього напрямку, відзначають, що на жаль попередники в основному зосередили увагу на вивченні сакрального і магічного значення рунічної писемності. Так, А.А. Хлезов зазначає, що «Рунічна писемність є прикладом творчої переробки і синкретизму власних і запозичених традицій, що має своїм результатом генезис оригінальної системи письма, за своїми культурними функціями не збігається з функціями аналогічних знакових систем в культурах-донорах. Початкове ігнорування наративної складової мистецтва рунічного письма на користь його магічно-сакральної і меморіальної суті наклало відбиток на стилістику, форму і зміст епіграфічних пам'яток Півночі всіх епох». Так само дослідники відзначають, що для максимально коректної інтерпретації тексту необхідне проведення спеціального комплексного дослідження з цієї проблеми, з залученням законодавчих, історичних, археологічних та інших джерел і методів інших гуманітарних наук.

Третій напрям - це «культурно-антропологічний». Методологічно базується на принципах третьої хвилі «Школи Анналів» і різних напрямках «нової історії». Дослідження у межах цього напрямку характеризуються розподілом «фундаментальної» проблеми на кілька системних елементів з метою всебічного, детального вивчення системи. Варто зауважити, що фрагментація проблеми, з одного боку, дозволяє накопичити більш повний фактичний матеріал, але розгляд системних елементів не дозволяє охарактеризувати саму систему. У контексті цього напрямку історики сконцентрували дослідницьку увагу на класифікації проявів експансії скандинавів, характеристиці окремих елементів експансії, типологізації археологічних матеріалів. Так, П. Соєр зазначив: «Жодна людина не в змозі володіти всіма спеціальними методиками, необхідними для дослідження різних матеріалів, що

відносяться до періоду вікінгів, тим більше неможливо і помислити про те, щоб здолати всі потрібні для цього мови... Тільки якщо археологи, історики, нумізмати і філологи спільними зусиллями спробують зрозуміти природу тих свідчень, на яких, нехай і побічно, будуються їх висновки, небезпека катастрофічно невірних висновків істотно зменшиться, а дослідження епохи вікінгів знайдуть надійне підґрунтя».

Аналіз трьох перерахованих вище напрямків найбільш актуальних в історичній науці ХХ ст., дозволяє констатувати, що історики у рамках другого напрямку «інтерпретаційного» і третього напрямку – «культурно-антропологічного», сконцентрували увагу на розширенні фактичного матеріалу дослідження «Епохи вікінгів». Обравши для цього методологічною основою принципи третьої хвилі «Школи Анналів» і напрямки «нової історії», а саме «нової культурної історії» і «нової соціальної історії». Історики, які сконцентрувалися на дослідженні першого «Фундаментального» напрямку, спрямовані на розробку нових концепцій і теорій здатних дати відповідь на фундаментальні проблеми дослідження «Епохи вікінгів». Вони методологічно звертаються до принципів глобальної історії другої хвилі «Школи Анналів», використовуючи для підтвердження концепцій і теорій фактичні напрацювання представників другого та третього напрямку.

ЕНЕРГЕТИЧНА КРИЗА У ВЕНЕСУЕЛІ ЯК ДЕСТАБІЛІЗУЮЧИЙ ЧИННИК ДЛЯ МІЖАМЕРИКАНСЬКОЇ СИСТЕМИ

Катерина Жуковська

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
магістрант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: zhukovskaia.katerina@gmail.com

Основною проблемою країн Латинської Америки є жорстке втручання США у внутрішні справи країн регіону. Важливим фактором є те, що штаб-квартира Організації американських держав (ОАД), куди входять всі суверенні держави Америки, знаходиться у Вашингтоні. При цьому ще в ранній період існування організації, заснованої у 1948 р., низка країн звинувачували США у нав'язуванні ОАД своїх рішень та у втручанні у внутрішні справи. Незважаючи на те, що з 1970-х років організація вважається більш незалежною, американський вплив на інших учасників, як і раніше, великий.

Метою є аналіз енергетичної кризи у Венесуелі та її вплив на міжамериканську систему відносин.

Визначальну роль у міжамериканській системі займає Організація американських держав. Під потужним тиском Вашингтона на пост генерального секретаря ОАД у березні 2020 р. був переобраний Луїс Альмагро – экс-міністр закордонних справ Уругваю, який є затятим противником Н. Мадуро. Для повалення венесуельського лідера він використовує всі наявні у ОАД ресурси і вплив. Також важливо, що саме Альмагро акредитував в Вашингтоні як представника «законного венесуельського уряду» при ОАД опозиціонера Хуана Гуайдо і приймає його як повноважного посла Каракаса.

Ситуація у Венесуелі загострилася після того, як 23 січня 2019 р. лідер опозиції Хуан Гуайдо, призначення якого на посаду спікера парламенту за два дні до цього анулював Верховний суд, оголосив себе виконуючим обов'язки президента. Тимчасовим главою держави його визнали США, до них приєдналися країни Групи Ліми (за винятком Мексики), Організація американських держав і більшість країн ЄС. Президент Венесуели Ніколас Мадуро назвав подію спробою перевороту і заявив про розрив дипломатичних відносин з США.

Венесуела має найбільші запаси нафти у світі, але моторне паливо дуже сильно впало в ціні за останній рік через санкції США, спрямовані на витіснення президента Ніколаса Мадуро. Щодо економіки Венесуели, то вона перебуває у нестабільному стані після років безгосподарності та корупції. Рекордно низькі ціни на нафту нанесли ще більший удар, і очікується, що глобальне поширення Covid-19 призведе до катастрофічного гуманітарного ефекту в країні, яка не в змозі задовольнити основні потреби громадян.

В умовах, коли пандемія коронавірусу викликала параліч багатьох виробничих секторів, що призвело до різкого падіння попиту та цін на сиру нафту, президент Мадуро підкреслив, що нафтовий сектор є основою економічної стабільності. У цьому контексті він наполягає, що світові потрібен налагоджений і міцний нафтовий сектор для того, щоб відновитися після пандемії. Президент Венесуели Ніколас Мадуро заявив, що його уряд прихильний збільшення виробництва енергоресурсів у країні для стимулювання національної економіки. Венесуелі необхідно перебудувати технологічний процес і інфраструктуру, щоб налагодити роботу нафтової промисловості та виробництва з найменшою залежністю від ресурсів ззовні і, зокрема, від технологій США.

Як відомо, Венесуела через санкції США зіткнулася, крім іншого, з гострою нестачею бензину та палива. Раніше Венесуела відправляла свою сиру нафту на підприємства в Сполучені Штати для її переробки й імпортувала звідти бензин, вироблений компанією Citgo («дочкою» венесуельською PDVSA). Але влади у Вашингтоні фактично зробили захоплення Citgo та її активів, призначили туди керівництво, що підтримує венесуельську опозицію та Хуана Гуайдо, якого США мріють бачити на чолі Венесуели.

Минулого року адміністрація президента США Дональда Трампа здійснила низку заходів щодо тиску на Мадуро, включаючи заборону венесуельської нафти, що змусило багатьох торговців припинити угоди з країною. Але деякі, базуючись у Швейцарії, знайшли обхідні шляхи.

Декілька швейцарських компаній і банків опинилися на лінії стику, коли США посилюють тиск на уряд Венесуели. Вашингтон санкціонував численних вищих посадових осіб за відмивання грошей і торгівлю наркотиками багатій нафтою, але економічно процвітаючою країною Латинської Америки. Це трапилося, насамперед, через те, що президент Венесуели Ніколас Мадуро призначив віце-президентом економіки Венесуели Тарека ель-Айссамі, якого в США звинувачують у торгівлі наркотиками на посаді міністра нафти внаслідок гострого дефіциту палива в країні.

Влада Швейцарії, схоже, не розслідує торговців, звинувачених у порушенні санкцій США щодо Венесуели. Генеральна прокуратура Швейцарії повідомила, що вона не веде жодного кримінального провадження проти товарів венесуельського нафтового ринку.

На думку ОПЕК, нафта становить 99% доходу від експорту Венесуели. Але за

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

останнє десятиліття видобуток різко впав з 2,4 млн. барелів на день до лише 700 тис. на день у березні, в значній мірі через неправильне управління державною нафтовою компанією.

Американська адміністрація енергетичної інформації повідомила, що в 2017 р. близько 47% поставок нафти у Венесуелу було здійснено до Китаю та Індії. Важко уявити про те, яка кількість нафти у Венесуелі продається компаніями Швейцарії, оскільки інформація не оприлюднюється приватними фірмами. Женевський торговець Trafigura придбав 34 тис. барелів сирової нафти й інших нафтопродуктів до введення санкцій минулого року. Більша частина була перепродана американським та китайським переробникам.

Венесуельська мережа з переробки нафти на 1,3 млн. барелів на день майже не занепала після років недостатнього інвестування. Американські санкції, спрямовані на витіснення Мадуро, задушили імпорт пального, спонукаючи венесуельців звернутися до дорогого чорного ринку.

Венесуельці повідомили, що заплатили понад 2 дол. за літр (7,57 дол. за галон) за бензин, що є одним з найвищих світових тарифів і різким переверотом для країни ОПЕК, яка довго могла похвалитися тим, що має найдешевше у світі паливо.

Російські та китайські інвестори в основному покинули Венесуелу після повідомлення Державного департаменту фінансів США, який визначив Об'єднану соціалістичну партію Венесуели як нарко-терористичну організацію, яка працює у змові з ФАРК (Революційними збройними силами Колумбії), антиамериканською, марксистською партизанською групою, що здійснює самофінансування через торгівлю кокаїном до США.

У березні 2020 р. Міністерство юстиції США звинуватило Тарека ель-Айссамі та 14 інших нинішніх і колишніх венесуельських чиновників у нарко-тероризмі, корупції та торгівлі наркотиками. Звинувачення Тарека ель-Айссамі ґрунтується на «порушенні американських санкцій й отриманні виплат за сприяння доставці наркотиків». Адміністрація Д. Трампа оголосила винагороду у розмірі до 10 млн. дол. за інформацію, що привела до арешту Т. ель-Айссамі. Однак Тарек ель-Айссамі спростував звинувачення. Він здійснює реорганізацію Міністерства нафти з метою прийняття необхідних заходів для гарантування національної енергетичної безпеки для захисту галузі від зовнішніх та внутрішніх атак. З лютого 2020 р. Тарек ель-Айссамі був головою комісії Мадуро з реструктуризації нафтової галузі.

Виробництво венесуельської нафти перестало бути стратегічним для світу через існування нових виробників і невпевнений стан національного видобутку нафти. Враховуючи цю ситуацію, для досягнення мети збільшення видобутку та повернення Венесуели до її ролі як світового виробника нафти, необхідно терміново реструктурувати PdVSA.

Отже, можна зробити висновок, що ситуація в регіоні дуже заплутана. На здійснення енергетичної політики Венесуели впливають як зовнішні, так і внутрішні чинники. Компанія-монополіст у нафтогазовій промисловості Венесуели має приймати рішення, узгодивши їх з Об'єднаною соціалістичною партією Венесуели.

27 квітня 2019 р. уряд Нікласа Мадуро оголосив про вихід з Організації американських держав з метою продемонструвати, що його країна не має наміру миритися з американським впливом в ОАД. Однак у реальності цей крок мало чим допомагає Венесуелі, фактично затиснутої в лещата кризи та санкціями. Рішення Каракаса більше схоже на символічний жест, до якого його підштовхнули ззовні.

Американська влада вважає, що «наркопривід» є цілком відповідним сюжетом для того, щоб, для початку, перетворити Н. Мадуро на свого роду політичного «вигнанця» континенту, підключивши до цієї кампанії керівництво ОАД, а потім, якщо буде потрібно, використовувати і військову силу. Задавивши санкціями Венесуелу, США спричинило світову кризу в енергетичній сфері, що негативно впливає не тільки на регіон Латинської Америки та Карибського басейну, але й на усіх акторів на міжнародній арені.

РАДЯНСЬКО-АФГАНСЬКИЙ КОНФЛІКТ – ОСТАННЯ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА АКЦІЯ ДЛЯ СРСР ЗА РУБЕЖЕМ

Тетяна Іванова

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: tata_iv_@ukr.net

Тема радянсько-афганської війни нині є для нас як ніколи актуальною, адже на прикладі цієї війни ми можемо бачити до чого призводять суперечки між політичними колами як всередині країни, так й у світі. Конфлікти Холодної війни демонструють, які наслідки для країни має війна, до котрої підключаються інші країни. Зокрема, очевидна дія російських амбіцій у намаганні втримати окремі території під своїм контролем. Ми повинні це розуміти та вчитися на прикладах, що подають нам збройні конфлікти другої половини ХХ ст., котрі фактично виявилися нікому не потрібними, а лише завдали шкоди як цілим країнам, так й окремим сім'ям, в будинки яких прийшло горе разом з втратою синів, братів, чоловіків.

Афганістан одна із небагатьох країн Азії, котра ніколи не була колонією. Ця та низка інших причин зумовили розвиток історії країни, тай й історії воєн, що проходили або з сусідами, або всередині країни. Остаточо Афганістан став єдиною країною в кінці ХVIII ст. за правління Ахмад Шаха Дуррані 1723-1773 рр. правління та став державою, на котру одразу почали звертати погляди такі великі імперії, як Велика Британія та Російська імперія.

Перший відкритий конфлікт Англії з Афганістаном проходив у 1838-1842 рр. І хоч англійці зруйнували країну, та все ж зазнали нищівної поразки та позбулися всього свого війська. Ця поразка надовго загасила пил англійців у відношенні до Афганістану. Наступний конфлікт розпочався з довгої політичної гри та все ж переріс у війну, що тривала з 1878 по 1880 роки. Найбільшим її наслідком стало проведення кордону між Афганістаном і Пакистаном, так званої «Лінії Дюранта». Цю межу також називають «кровоавим шрамом Сходу», оскільки він розділив пуштунські племена по різні боки кордону.

Постійні відносини з радянською Росією були встановлені у 1919 р., з цього року радянські спеціалісти починають активно співпрацювати з афганцями. В цей же рік внаслідок Третьої англо-афганської війни Англія врешті-решт визнала незалежність Афганістану.

Історія відносин між Росією та Афганістаном сягає корінням ще до ХІV ст.

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Зв'язки між Московською державою та Тимуридами, до складу імперії яких входила територія сучасного Афганістану, почалися ще за Івана III в XV ст. Але ці відносини та всі спроби налагодити взаємини у подальші роки фактично зводилися до торгово-економічних взаємовідносин. За правління Ахмад Шаха Дуррані (1747-1773 рр.) до Афганістану було направлено місію Богдана Асланова у 1730-х рр. для підписання договору про взаємну дружбу та мир. За правління імператора Миколи I (1825-1855 рр.) до Афганістану з пропозицією союзу було направлено місію Віткевича 1837-1838 рр. Афганський правитель погодився на союз, але не встиг ним скористатися, оскільки під тиском Англії Росія відкликала місію. За часів імператора Олександра II (1855-1881 рр.) афганські території не раз перебували у сфері інтересів царя. Зокрема, під час проведення нейтральної смуги у Середній Азії, Росія усіляко сприяла щоб нею став Афганістан. Для цього вона економічно підтримувала правителів Афганістану, задля того, щоб вони трималися нейтралітету у відносинах Англії та Росії. За правління імператора Олександра III (1881-1894 рр.) кордони Російської імперії було відсунуто до кордонів з Афганістаном, у цей час не обійшлося без боїв з афганськими формуваннями. За правління імператора Миколи II (1894-1917 рр.) Росія остаточно вирішила суперечки з Англією, пов'язані з Афганістаном і в цілому переключилася на торгово-економічні відносини з цією країною.

Розквіт взаємовідносин між Афганістаном та Росією стався після 1917 р. Зокрема, Радянська Росія стала першою державою, що визнала Афганську незалежність у 1919 р. та підписала договір про мир та дружбу, почавши активну співпрацю у військовій та економічній сферах. У самому Афганістані в цей час починається період відносного спокою, котрий триває до 1928 р., коли знімають Еміра Амануллу. Після нього правителем країни стає Надір-шах, котрого було вбито внаслідок повстання в 1933 р. У період сталінізму відносин з Афганістаном фактично не велося, оскільки вся увага була зосереджена у відносинах з Іраном.

У період з 1933 по 1973 рр. Афганістаном править Захір-Шах, котрий не дає країні втягнутися в Другу світову війну й усіма засобами підтримує мир і благополуччя в країні. У 1946 р. країна прийнята до членів ООН. 1973 р. монархію було ліквідовано та встановлено республіканський режим. Навіть коли Захір-Шаха було знято з трону, він просто прислав вітальну листівку з Італії і не став втягувати країну в кровопролитну громадянську війну (Квітневий переворот) в кінці 1970-х років. Так було повалено шахський режим, проголошено Ісламську республіку Афганістан 30 березня 1979 р.

До влади прийшов уряд М. Дауда. Швидко зрозумівши, що влада Мухаммеда Дауда фактично перетворюється в диктаторську, в народі почали формуватися партії та рухи опозиційного спрямування.

Наслідком цього стало зміщення М. Дауда з посту президента. Цими діями було утворено Демократичну Республіку Афганістан. На чолі держави стає Н.М. Таракі. В цей час у країні йде крупна політична боротьба між крилами Народно-демократичної партії Афганістану, котра ще більше вводить країну в кризу. Фактично в країні утворилося два угруповання – комуністів та ісламістів, кожне з яких поставило собі за мету збройним шляхом захопити владу.

Комуністам за допомоги радянських спецслужб вдалося у 1978 р. здійснити військовий переворот. Відразу спроба їхніх радикальних перетворень зіткнулась із запеклим опором афганського селянства, що не бажало коритися кабульським

«реформаторам». Особливе невдоволення викликали нововведення в галузі землеволодіння, звичаєвого права та примусової ліквідації неписьменності. Скориставшись непродуманими й різкими заходами комуністичного уряду, ісламісти оголосили себе істинними захисниками мусульманських цінностей. Саме іслам об'єднав різні племена та народності у боротьбі проти кабульського режиму. Радянський Союз у цей час не втручається у внутрішні справи країни, а лише приймає афганську молодь на навчання та торгує з країною.

До початку 1979 р. у багатьох провінціях Афганістану було неспокойно, у багатьох з них відбувалися відверті антиурядові виступи, часто з жертвами серед цивільного населення. Уряд країни на чолі з Таракі й Аміном починають відверто вимагати у СРСР введення військ.

Радянське керівництво обговорювало питання про вивід військ на засіданні ЦК КПРС. У переговорах взяли участь А.А. Громико, Ю.В. Андропов, О.М. Косигін. Доповіли Л.І. Брежнєву і 17 березня 1979 р. було прийнято рішення про використання радянських військ в Афганістані. У ці ж дні фактично була продемонстрована готовність СРСР допомагати Афганістану військами. На території Туркестанського військового округу було приведено в бойову готовність повітрянодесантну дивізію, розгорнуто до повних штатів 2 мотострілецьких полки.

Але фактично військова допомога Афганістану почалася задовго до офіційного введення військ на його територію. Ще з 1956 р. СРСР починає надавати афганській армії допомогу у вигляді невеликих партій зразків озброєння та неодноразово посилала до країни військових радників, котрі навчали афганських солдат та офіцерів. У період 1978-79 рр., після підписання Договору про дружбу, військова допомога збільшилася у декілька разів. Зокрема, лише число військових спеціалістів перевищило за тисячу, фактично до літа 1979 р. керівництво афганської армії перебувало в руках радянських військових спеціалістів. Крім військових спеціалістів, своїх представників до країни надсилали інші силові відомства - МВС, КДБ та прикордонні війська. Якщо Радянський Союз в той час надавав підтримку офіційному комуністичному уряду, то опозицію (так званих моджахедів) підтримують політичні опоненти СРСР - США, Пакистан, Велика Британія та ще низка країн-членів НАТО.

Вперше про вивід військ заговорили у 1980 р. Тоді вважали, що року достатньо для підтримки відносної стабільності в країні. За вивід військ через рік виступав Брежнєв, проти виступили Андропов, Устинов, Громико. З початку 1982 р. до обговорення питань, пов'язаних з виводом радянських військ з Афганістану, підключається Генеральний секретар ООН Перес де Куельяр і його заступник Д. Кордовес. Ними було організовано 12 раундів переговорів, 41 дискусію з афганськими, американськими, пакистанськими та радянськими дипломатами. У результаті було підготовлено 8-місячну програму виводу військ з країни, але через чергове загострення взаємин між СРСР та США і смерть Андропова, це рішення не мало подальшого розвитку.

За часів перебування при владі К.У. Черненко переговори щодо Афганістану не були продовжені, хоча всередині самої країни військові неодноразово піднімали питання про вивід військ. Переговорний процес відновився лише з приходом у 1985 р. до влади в СРСР М.С. Горбачова та деякого потепління у відносинах між Радянським Союзом та США.

План виводу військ фактично було розроблено ще у 1988 р., а остаточно війсь-

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

ка було виведено 14 лютого 1989 р., коли з Кабулу трьома літаками ІЛ-76 вилетіли керівництво Оперативної групи МО СРСР та апарат головного військового радника.

Захищати революцію 1979 р. в Демократичній республіці Афганістан (ДРА) були направлені понад 150 тисяч українців. Більше 3 тисяч з них загинули під час цієї війни, 8 тисяч повернулися в Україну пораненими або інвалідами, близько 60 вважаються полоненими і без вісті зниклими. Уже дома, від ран, хвороб і самогубств померли більше 4 тисяч українських «афганців».

Всього за дев'ять років війни в Афганістані загинуло понад 14 тисяч радянських солдат, більше 30 тисяч з них були поранені; з афганського боку втрати були ще жакливіші – біля 1,5 млн. загиблих і майже 5 млн. біженців, що знайшли притулок у сусідніх Пакистані та Ірані.

За оцінками сучасних істориків війна в Афганістані була згубною для Радянського Союзу. Саме невдоволення, що почало зароджуватися в країні у роки війни, в 1990-х рр. фактично стало тією вибуховою сумішшю, що підтримувала прагнення народу до змін у соціалістичному режимі, а фактично – що призвела до розпаду СРСР. Радянсько-афганська війна з маленького конфлікту, що мав показати всьому світові силу та могутність Радянського Союзу, перетворилася у річ, що знищила всі можливості до існування СРСР.

Цікавою є думка Анатолія Костиря, дослідника воєнно-політичних взаємин СРСР та Афганістану в 1979-1989 рр.: «Афганістан став останньою для СРСР, але черговою для США воєнно-політичною акцією за рубезем. Подолавши свого суперника, США, по суті, залишилися віч-на-віч з глобальними проблемами сучасності – міжнародним тероризмом, ісламським екстремізмом, наркотероризмом, породженими самим же Вашингтоном в Афганістані. На шлях до безроздільного гегемонізму й месіанства вже вийшли й інші держави, у тому числі й деякі члени НАТО, ЄС. Це розширить історіософську картину афганської епопеї, ще не завершену для Афганістану, США і світу».

В Україні день виведення радянських військ з Афганістану офіційно відзначається відповідно до Указу Президента України № 180/2004 від 11 лютого 2004 р. і має назву «День вшанування учасників бойових дій на території інших держав».

ПОХОДИ РУСІВ НА КАСПІЙ І ХАЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ІХ – ДРУГІЙ ТРЕТИНІ Х СТОЛІТЬ

Володимир Кузовков

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
кандидат історичних наук, доцент
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: kusovkov@ukr.net

Походи русів на Каспій у ІХ-Х ст. один з важливих епізодів міжнародних відносин у Східній Європі, який звертає увагу декількох поколінь дослідників. Але ж певні аспекти проблеми, зокрема місце цих військових акцій у русько-хазарських відносинах, досі є предметом наукових дискусій.

Протягом вказаного часу Хазарський каганат залишався провідною держа-

вою регіону. У середині X ст. візантійський імператор Константин VII Багрянородний продовжував титулювати його правителя «найшляхетнішим, найвідомішим хаганом Хазарії», додаючи до офіційного листа йому золоту буллу (печатку) вартістю у три соліда. У той час, як правитель Русі отримував буллу вартістю у два соліда, як вожді печенігів та угрів, і більш скромний титул «архонт Росії». У аль-Масуді відмічав, що цар хазар – єдиний правитель у Східній Європі, хто тримає війська, які отримують жалування.

Така точка зору на політичну вагу Хазарії була притаманна і самим хазарським правителям. Хазарський цар Йосип у своєму листі відмічав наявність хазарської зверхності над більшою частиною східноєвропейського регіону, стверджуючи, що зона впливу каганату доходить до Дніпра. З точки зору царя, його особлива місія складалась у захисті мусульманського світу від русів й інших ворогів, яких хазари не допускали на Каспій.

Однак ще з другої половини IX ст. відомі факти потрапляння контингентів русів на Каспій і, отже, важливим є питання про місце руських походів на Каспій у русько-хазарських відносинах.

Проникнення русів у цей регіон пов'язують з виникненням Волзького торговельного шляху. Однак вони використовували цю магістраль на відрізку від Ладogi до Волзької Булгарії. Саме тут русів-купців згадує Ібн Фадлан. Волзька Булгарія виступала тим пунктом, де відбувався збут ними своїх товарів в обмін на східне срібло. Впевнених джерельних свідчень про переміщення русів по середній течії Волги протягом IX-X ст. ми не зустрічаємо. Ця обставина дозволяє ставити питання про можливість потрапляння русів до Каспію іншим шляхом.

Вихідним пунктом, звідки руси потрапляли до Каспію, могло бути Середнє Подніпров'я, де на початку X ст., а, можливо, й раніше виникає політичний центр у Києві. Поява його пов'язана з виникненням шляху «з варяг у греки», що відкрив для русів Чорне море і доступ до Візантії. Аргументом на користь цього є те, що перший відомий похід русів на Каспій відбувся у близько 864-883 рр. Цей період співпадає з правлінням літописного князя Аскольда, з яким пов'язують активізацію русько-візантійських зв'язків через Чорне море. Можливо, до цих часів слід відносити і свідчення Ібн Хордадбеха, який повідомляв про русів-купців, які через Таніс (Дон) потрапляли до Каспію, сплачуючи царю хазар мита (десятину) у місті Хамлідж (Саркел, або Ігіль).

Згадки про перші походи русів на Каспій збереглися в «Історії Табарістану» ібн Ісфандійара, написаній у XIII ст. Крім вищезгаданого походу, цей автор повідомляє нам про напади русів у 909/910 р. та 910/911 р. На межі IX-X ст. потрапити у цей регіон вони могли тільки через територію Хазарії, що дозволяє припустити існування у них домовленостей з представниками хазарської влади. У зв'язку з цим слід звернутися до питання про те на кого були націлені ці напади.

Ціллю нападу, що відбувся між 864 та 883 рр., стали території південного узбережжя Каспійського моря. Ці землі контролювалися шийтським правителем Хасаном ібн Зайдом, який не визнавався халіфами Багдаду й, отже, не мав легітимності із сунітської точки зору. Військові експедиції 909/910 та 910/911 рр. співпали з загостренням відносин Хазарії з мусульманськими правителями Ширвану та Дербенту. Між 901 та 916 рр. відбулось декілька військових зіткнень, унаслідок яких правителі згаданих мусульманських держав потрапляли у полон до хазар та їх союзників.

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Більш інформативні свідчення збереглися у аль-Масуді про похід русів, що відбувся між 913 і 917 рр. Відомо, що ескадра русів, яка налічувала близько 500 кораблів, прийшла з Чорного моря. Хазарський цар зустрівся з русами або у Таматархі, або у Саркелі, де домовився з ними про те, що пропустить їх до Каспійського моря. Руси планували грабувати володіння мусульманських правителів та обіцяли царю половину від отриманої здобичі. Таким чином, аль-Масуді змалював нам шлях, яким руси потрапляли на Каспій. Їх маршрут прослідковувався від Чорного моря до Азовського, далі через нижню течію р. Дон через волок біля Саркелу до р. Волга, і далі у Каспійське море.

Можливо, хазарський цар і раніше отримував частину награбованого русами, однак, як раніше, похід, що відбувся між 913 і 917 рр. слід розглядати у більш широкому міжнародному контексті. До 915 р. продовжувався військовий конфлікт між хазарами і союзом Ширвану та Дербенту. У Закавказзі намісник багдадських Аббасидів Юсуф б. Садж намагався проводити незалежну політику і контролювати Вірменію. Царі останньої шукали підтримки у Візантії. На каспійському узбережжі та на воді руси зіткнулись, як з силами Ширвану та Дербенту, так і саджидськими полководцями. Отже, дії русів на Каспії нанесли удар по супротивникам Хазарії, Візантії та Вірменії.

На зворотному шляху руси потрапили під удар мусульманських гвардійців хазарського царя і більша частина їх загинула. Вірогідно, розгром руської ескадри на р. Волга слід розглядати, як симптом змін у міжнародних відносинах у Прикаспійському регіоні та свідчення зростання політичного впливу мусульманської громади у Хазарії. Припиняється війна хазар з Дербентом і Ширваном. Вже у 916-917 рр. хазарські загони діяли разом з Саджидами під час подій, які призвели до зміни еміра Дербенту. Основу війська хазарського царя складають загони кіннотників-мусульман. Вони походять з Хорезму, васального Саманідам. Усі згадані правителі визнавали хоча б формальну політичну зверхність халіфів з династії Аббасидів, от яких отримували інвеституру. Отже, відбулося врегулювання відносин Хазарського каганату з міжнародною системою, складеною сунітськими ісламськими правителями, очоленими правителями Багдада.

Можливі зміни у відносинах Хазарії з сунітським мусульманським світом вплинули на політичні й економічні зв'язки з Руссю. Походи русів на Каспій через хазарські володіння припинилися до 945 р. Вірогідно, змінюється та характер торгівлі. Так, Ібн Хордадбех і Ібн аль-Факіх, описуючи становище у 80-х роках IX – на початку X ст., розповідають про русів-купців, які прибувають у володіння мусульманського світу та досягають на верблюдах Багдаду. Пізніші автори, зокрема Ібн Фадлан, аль-Істахрі й Ібн Хаукаль, праці яких надають свідчення про становище, що утворилось близько 922-977 рр., повідомляють, що руси збувають свої товари у Хазарії та Волзькій Булгарії. Таким чином, правителі каганату, не допускаючи русів до Каспію, намагаються монополізувати торгівлю з мусульманським світом товарами, що походять з регіонів Східної Європи.

У 940-х рр. ситуація у мусульманському світі змінюється у зв'язку з виникненням і підсиленням шийтських імамських держав в Ірані. Кульмінацією іранського шийтського наступу стало оволодіння у 945 р. військами Буїдів Багдадом, унаслідок чого халіфи Аббасиди втратили реальну політичну владу. До Закавказзя вступили війська шийтського правителя Марзубана з династії Саларідів, які намагались поставити під свою зверхність емірів Ширвану і Дербенту.

В умовах шийтського наступу відбулася нова поява русів на Каспії. За Ібн Міскавейхом, у 945 р. руси прибули до Азербайджану, де оволоділи Берда'а. Вони тримали місто під своїм контролем до одного року, відбиваючи напади Марзубана. Згодом, ослаблені хворобою, руси змушені були покинути Берда'а.

Серед дослідників не існувало єдиної точки зору щодо маршруту потрапляння русів до Берда'а. Однак Ібн Міскавейх згадує судна русів, що розташовувались на р. Кура під час бойових дій у Берда'а. Він повідомляє, що саме на них руси «приїхали зі своєї країни» і назад відправились також Каспійським морем. Отже, похід 945 р. також відбувався водним шляхом через землі Хазарії. Можливим мотивом, який спонукав хазар пропустити русів на Каспій, була поява у Закавказзі шийтських правителів Саларідів. Проти останніх і були спрямовані дії русів.

Наступний випадок появи русів на Каспії відноситься до доби походів Святослава (964-972), що призвели до докорінних змін у регіоні. Цей київський князь не бажав миритися з хазарським контролем за водними шляхами регіону і від спроб укласти угоди з Хазарією намагався отримати прямий доступ до ринків збуту у мусульманському світі збройним шляхом. Його дії проти Хазарії збереглися у свідченнях «Повісті минулих літ» та Ібн Хаукаля. Ці згадки породили дискусію стосовно маршруту наступу русів і кількості походів, спрямованих проти Хазарії.

Починаючи з М.В. Левченко та В.Т. Пашуто, а пізніше й А.Н. Сахарова, традиційною стала точка зору про те, що відбувся один похід 965 р. під час якого руси через землі в'ятичів завдали удару по Волзькій Булгарії, потім р. Волга спустились на південь до Хазарії, розгромили хазарські центри – міста Ітіль і Семендер, після чого оволоділи Саркелом і повернулись додому. На наш погляд, основні джерела дають можливість стверджувати про два окремих походи, що відбулись у 965 і 968/969 рр. Для цих походів використовувався традиційний для русів водний шлях з Дніпра через Чорне море, р. Дон до р. Волга до політичних центрів Хазарії і з виходом до Каспію.

Таким чином, походи русів на Каспій не були звичайними грабівницькими нападами. Їх слід розглядати, як важливі військові акції, що впливали на характер міжнародних відносин у каспійському регіоні. Найбільш вірогідним вихідним пунктом для цих походів слід вважати Середнє Подніпров'я, де не пізніше початку Х ст. з'явився центр князівської влади у Києві.

СТАН ОСВІТИ УКРАЇНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД: ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВЦІВ

Ганна Маринченко

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: anya.marinchenko@gmail.com

Сучасна Україна перебуває на стадії реформування. Реформування політичного життя, соціального, економічного, сфери освіти. Реформа освіти в Україні триває вже кілька років і набирає ще більших обертів. Реформа торкнулася пере-

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

важно середньої освіти, але не залишилися і поза увагою дошкільна, професійно-технічна та вища освіта. Обраний для дослідження нами період становить науковий інтерес саме з огляду на зміну політичного курсу партійно-державного керівництва з початком Другої світової війни. Тому є доволі цікавим з'ясування питання стану освіти України після війни, які зміни відбувалися, на що спрямовувалися, у першу чергу, дії керівництва держави.

Метою запропонованої статті є висвітлення доробку дослідників-науковців щодо основних питань стану освіти в Україні у повоєнний період.

У перші повоєнні роки в досить складних умовах було розпочато відновлення шкільних і вищих навчальних закладів. За роки війни рівень освіти значно знизився, унаслідок часткового припинення освітнього процесу, тож для подальшого розвитку держави необхідно було відновити функціонування всіх освітніх закладів.

Загальний стан освіти в Україні є об'єктом дослідження вітчизняних науковців С. Сірополко, Л. Медвідь, В. Мічуди. А безпосередньо стан освіти у повоєнний період досліджували С. Сворац, Г. Кучеренко, С. Улітова, І. Перехрест, А. Каюк, В. Ревенко, В. Прокопчук.

Реальний стан у сфері освіти дійсно був досить складним у силу політичних умов, в яких відбувався процес повоєнної відбудови. Із проголошення незалежності України до кола інтересів науковців потрапляють питання національних проблем загальноосвітньої школи України (В. Яремчук), зокрема у західноукраїнському регіоні (С. Сворац). У даному аспекті заслуговує на увагу дослідження Н. Красножон, присвячене загальноосвітній школі України в контексті суспільно-політичного життя у 1943-1953 рр.

Сучасні дослідники Л. Романець, Т. Мельничук, І. Романюк звертають увагу на вчительство: на забезпечення ним трудової дисципліни, його повсякденне життя, соціальний статус. На з'ясування процесу відновлення та розвитку мережі сільських шкіл, їх функціонування спрямовані роботи Т. Терещенко, І. Якименко.

Варто звернути увагу і на праці спрямовані на дослідження стану шкільної освіти у регіонах, зокрема Полтавщини (Д. Василенко), Ровенщини (Н. Мащенко), міста Кременчук (Г. Москалик).

У повоєнний період перед органами влади досить гостро постала проблема нестачі кваліфікованих кадрів у закладах освіти, особливо школах. Звичайно, що ці проблеми не могли оминати увагою дослідники. Так, проблему поповнення вчительськими кадрами шкіл України у повоєнні роки досліджували Л. Романець і М. Фазан. Розвиток післядипломної освіти педагогічних кадрів в Україні можемо знайти у праці С. Крисюка. Вищу педагогічну освіту в Україні досліджували В. Майборода, Н. Венцева.

Вищу освіту в Україні повоєнного періоду досліджує Н. Терентьева. Зазначимо, що проблема вищої освіти у регіонах України повоєнного періоду стала об'єктом дослідження сучасних українських авторів, зокрема Т. Марусик і С. Герегова, які досліджували західний регіон України, І. Кравчук – Донбас, І. Сушик – Волинь. Вищу освіту на Хмельниччині досліджував колектив авторів під загальною редакцією О. Завальнюка. Стан вищої військової та цивільної освіти в Україні у передвоєнні та перші повоєнні роки розкриває А. Білик.

Варто зазначити, що загалом, у системі освіти в досліджуваний період були й позитивні зрушення. Так, до беззаперечних досягнень повоєнної освіти, слід відне-

сти налагодження навчального процесу, запровадження загальнообов'язкової семирічної освіти, збільшення кількості студентів вищих навчальних закладів. Зокрема, у повоєнний період не забули про спеціальну освіту. Так, І.Кравченко, В.Шевченко та Ж.Ковальчук розкривають становлення та розвиток спеціальної освіти в Україні. А ось В.Гладуш звертає увагу на заочне й очно-заочне навчання як форми післядипломної освіти дефектологів в Україні у повоєнні роки.

Соціально-економічні чинники становлення початкової школи у повоєнний період, зокрема на Закарпатті, представлено у роботі О.Фізеші.

Хореографічна освіта в Україні повоєнного періоду також не лишилася поза увагою дослідників. Питання хореографічної освіти в Україні в період 1945-1975 рр. стало об'єктом дослідження Н.Горбатової. Хореографічну освіту в діяльності культурно-освітніх установ досліджує Т.Благова. А ось становлення вищої хореографічної освіти в Україні у повоєнний період представлено у роботі В.Шеремета.

Загалом, питання стану освіти в Україні у повоєнний період, як бачимо, розглядалося науковцями. Маємо праці радянського періоду, роботи написані протягом першого десятиліття після проголошення незалежності України і праці сучасних авторів. Аналіз праць говорить про інтерес науковців до теми освіти в Україні, зокрема повоєнного періоду. Однак і на сьогодні, питання розвитку освіти від дошкільної до післядипломної підготовки наукових кадрів, структур управління системою освіти, матеріально-технічного та методичного забезпечення освітнього процесу ще потребують ґрунтовного, детального аналізу та дослідження.

ВСТАНОВЛЕННЯ МОНГОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ (1220-1265 рр.)

Олена Мачай

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
аспірант, асистент
Україна, 03037, м. Київ, вул. Освіти, 6
e-mail: machaylena@gmail.com

Територія Кавказу опинилася однією із перших земель Європи, що зазнали монгольських вторгнень на початку XIII ст. У вітчизняній та, особливо, у радянській історіографії склалася уява про монголів, як про знищувачів, а період панування Монгольської імперії – як «монголо-татарське іго». Завоювання монголів, звичайно, не могло відбуватися винятково мирним шляхом, адже держава Чингізхана сама по собі була військового типу, а головною метою монголів було створення найпотужнішої та найбільшої імперії. Про сутички між монголами і населенням Південного Кавказу свідчать багато авторів доби Середньовіччя: Вардан Аревельці, Кіракос Гандзакеці, анонімні автори «Грузинської хроніки XIV», «Літопису Себастаці» тощо. Але монгольські війська у Південному Кавказі описуються, як найменше зло, адже найбільшу небезпеку для держав цього регіону з початку XIII ст. становила завойовницька політика хорезмшаха Джалал ад-Діна.

Перший похід військ Чингізхана на Південний Кавказ під керівництвом Дже-

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

бе і Субеде припадає на 1220 р. Дослідники зазначають, що це була кампанія з розвідки для майбутнього завоювання і розширення Монгольської імперії за принципом «куди зможуть дістатися монгольські коні», адже вже у 1223 р. війська монголів пішли з цього регіону, а тим часом Кавказ почав відбудовуватись. Слід зазначити, що вже у цій військовій кампанії зустрічаємо деяких місцевих феодалів, мамлюків, тюрок (наприклад, Ак-Куша), що допомагали монголам, адже були проти насильницької централізації Грузинського царства.

Повернення монголів відбувається вже після Великого Курултая 1235 р. в Каракорумі, який поставив за основну мету розбудову Монгольської імперії. Однак, військові дії в прикордонних територіях Грузії, зокрема в місті Гандзак, починаються з 1229 р. Керував всім походом на Захід хан Бату, онук великого хана Чингіза. Однак, на терени Південного Кавказу Батий не пішов самостійно, адже його загоны були задіяні у взятті Волзької Булгарії та Північно-Східної Русі; на землі ж Кавказу було направлено армію воєначальника Чормагана.

Від початку кампанії захоплення Грузії монголи проявляли жорстокість, руйнували і грабували міста, знищували населення. Однак характер завоювань після взяття фортеці Каєн змінюється. Це було спричинено переходом на бік монголів атабека Авага, щоб врятувати міста від руйнування: у наступних битвах і походах на румські землі Аваг активно бореться у монгольському війську. Приклад цього атабека наслідували й інші феодали: Варам Гагель, Шаншу Мхаргрдзелі тощо, адже так можна було сподіватись на збереження цілісності міст, отримання від монголів ярлику та визнання даних регіонів за попередніми власниками.

Вже у 1240 р. вся територія Грузії знаходилась в руках у монголів; незабаром і правителька Грузії цариця Русудан підкорилася новим завойовникам.

Найбільш прийнятне ставлення монголів до грузинів було за життя воєначальника Чормагана, тогочасні історики описують його як людину розумну й урівноважену; однак 1242 р. Чормаган помер і на його місце прийшов воєначальник Бату. Він продовжував кампанію із завоювання Руму, але цікаво, що свідки подій говорять про руйнування у ці часи монголами християнських храмів, чого майже не було за Чормагана. Однак, вірогідно, Бату був налаштований на більш швидке підкорення земель, а не на саме знищення символів християнства, адже і до, і після ісламізації монголи проявляли толерантну позицію з приводу релігії.

По смерті цариці Русудан у Грузії почався період поділу царства; держава була відтепер у складі восьми туменів. Очільники цих туменів мали збирати з місцевого населення данину, але за свідченнями літописців, абсолютно помірну (в еквіваленті близько 60 срібних монет на рік); феодална знать мала брати участь у монгольських військових кампаніях, залучаючи до них ще й близько 20% чоловічого населення (приблизно 90 000 воїнів).

Період міжцарства поставив крапку в так званому «золотому віці» Грузинської держави, але, насамперед, через внутрішню боротьбу місцевих феодалів – мтаварів, які тепер за відсутності централізації влади почали проявляти настрої за відокремлення. Відповідно між всіма туменами втрачався економічний зв'язок, і замість посилення, кожна окрема територія зазнавала економічних втрат.

Не покращувало положення Грузії і те, що в 50-і роки XIII ст. держава вже поділялась на 2 частини між двоюрідними братами – Давидом Улу (сином царя Георгія XIV Лаші) й Давидом Наріном (сином цариці Русудан). Давід Улу відтепер був царем Східної Грузії та Вірменії, а Давід Нарін – Західної Грузії. Дослідники, причі-

ники поняття «золотоординське ярмо» (М. Бердзенішвілі, В. Каргалов), стверджують, що це була хитра маніпуляція монголів і принцип «розділяй і володарюй» в дії. Але так, чи інакше, а кожне із самтавро у ці часи мало фактичну незалежність.

Зосереджуючи владу над Західною Грузією у своїх руках, Давид Нарін міг навіть надати політичний притулок монголам, які виступали проти ільханів, що у 1260-х роках посилювали свої позиції та здійснювали експансію нових територій. На міжнародній арені Давид Нарін підтримував союзницькі відносини із Улусом Джучі, Мамлюкським султанатом. Окрім політичної діяльності, Давид Нарін вів власну військову кампанію, зокрема, проти Трапезундського царства, врешті підпорядкувавши його собі.

Але у 60-ті роки XIII ст. Монгольська імперія через міжусобну боротьбу серед представників ханської династії розпадається на окремі улуси. Зокрема з 1261 р. на мапі Середньої Азії постала нова держава – Ільханат (Держава Хулагуїдів).

Під приводом нелегітимного привласнення ханом Хулагу частини земель Золотої Орди, Берке-хан, очільник Улусу Джучі, брат Бату-хана, у 1264 р. з великим військом попрямував до Дербенту, щоб звідти вторгнутися до Південного Кавказу і, розбивши війська Хулагу, повернути втрачені території.

Передбачаючи загрозу війни, Хулагу виявив особливу зацікавленість у якнайшвидшому врегулюванні конфлікту з грузинським царем. Тому він проявив до царя Давида несподівану поступливість, хоча на той момент Грузія вже була у васальній залежності від Хулагу. Давид підтримав військо Хулагуїдів. Під час походу Берке загинув, а держава Хулагу зміцнила свої позиції.

Підсумовуючи вищезазначені факти, можна піддати сумніву теорію про «золотоординське ярмо» на теренах Південного Кавказу. Монголи допомогли християнам у Грузії уникнути насильницької ісламізації з боку Хорезму, зберегти свою ідентичність. Встановлення влади монголів було не таким жорстоким, як в інших регіонах новоствореної Монгольської імперії. Намагаючись утримати союзницькі настрої грузинів, монголи надавали їм певну свободу, проявляли терпимість у релігійних питаннях, надавали можливість управляти і навіть вести самостійну зовнішню політику. Грузія не припинила свого існування. Тому більш доречно було б говорити не про поневолення і гніт з боку монголів на теренах Південного Кавказу, а про співпрацю народів.

ПОЛИТИКА ПОЛЬШИ В СВЯЗИ С СОВЕТСКИМ ДИПЛОМАТИЧЕСКИМ «МИРНЫМ НАСТУПЛЕНИЕМ» ЗИМОЙ – ВЕСНОЙ 1920 г.

Николай Мезга

Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины
д.и.н., профессор
Республика Беларусь, 246028, г. Гомель, проспект Речицкий, 14, кв. 70.
e-mail: nmezga@gsu.by

На рубеже 1919-1920 гг. руководство Советской России начало дипломатическое «мирное наступление» на польском направлении. 28 декабря 1919 г. московское радио передало ноту польскому правительству, в которой содержалось

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

предложение начать мирные переговоры. Руководство Польши оставило это обращение без ответа. Тогда 28 января 1920 г. последовало обращение СНК РСФСР к правительству и народу Польши, в котором мирные предложения уже были конкретизированы. В нем выражалась готовность решить путем переговоров все спорные вопросы, включая территориальный. Настойчивые мирные предложения Москвы польское правительство не могло оставить без ответа прежде всего в силу складывающейся международной ситуации. 16 января 1920 г. страны Антанты отменили экономическую блокаду Советской России. 24 февраля последовало заявление Верховного Совета Антанты, что если Польша на переговорах с Советской Россией выставит чрезмерные требования, то Антанта не будет помогать полякам. Отметим также, что Парижская мирная конференция при определении восточной границы Польши придерживалась этнического принципа. В такой ситуации отклонение советских мирных предложений представило бы Польшу как агрессора, который с помощью войны пытается добиться территориальных захватов на востоке. Перед представителями западных государств Ю. Пилсудский вынужден был маскировать свои планы. В беседе с представителем английского правительства в январе 1920 г. он заявил, что мог бы пойти на проведение плебисцита на оккупированных польской армией землях восточнее предложенной Антантой этнической границы.

В связи с мирными предложениями Москвы новое звучание в советско-польских отношениях приобрели украинский и белорусский вопросы. В начале 1920 г. позиция как советского, так и польского руководства по белорусскому вопросу определялась подготовкой к возможным мирным переговорам, в центре которых неизбежно должен был стоять вопрос о границе. К началу 1920 г. Ю. Пилсудский отошел от концепции создания федеративного с Польшей Белорусско-Литовского государства. В то время он следующим образом сформулировал свою позицию по белорусскому вопросу: «Беларусь в данный момент совсем не готова, и в данный момент слишком острое выступление с белорусским вопросом было бы компроматацией других, более серьезных вопросов. Следует ждать соответствующей конъюнктуры, пока что создав в Польше белорусский Пьемонт». Позиция начальника государства по белорусскому вопросу сближалась со сторонниками концепции инкорпорации. Ю. Пилсудский считал, что исходным пунктом польской позиции на возможных переговорах будет граница 1772 г. Далее польская делегация могла пойти на уступки и предложить границу, которая должна была проходить между линией 1772 г. и Березиной. Таким образом, предполагалось включение основной части Беларуси в состав Польши. 8 марта состоялось заседание польского правительства, на котором по согласованию с Ю. Пилсудским было принято решение отказаться от создания союзного Польше Белорусского государства. Предполагалось Гродненщину и Виленщину непосредственно включить в состав Польши, а на территории Минского округа планировалось сделать уступки белорусам в деле самоуправления.

Эти аннексионистские планы Польши в отношении Беларуси имели высокие шансы на реализацию, так как не должны были встретить противодействия с российской стороны. Исходя из предложений, содержащихся в обращениях советского правительства к польскому по поводу начала мирных переговоров, можно сделать вывод о готовности Москвы идти на большие территориальные уступки Польше за счет Беларуси. Эти уступки советское правительство считало времен-

ными. Так, Ю. Мархлевский писал в этой связи, что члены советского правительства «были твердо убеждены, что возможные линии границ в ближайшее время потеряют свое значение, т. к. революционный переворот во всей Европе, а следовательно, и в Польше, является лишь вопросом времени, немногих лет». Ю. Мархлевский считал, что передача Польше белорусских земель должна была ускорить в ней социалистическую революцию: «Мы отдавали себе отчет в том, что буржуазная Польша никогда не будет в состоянии удержать господство над белорусскими крестьянами. ...именно временное господство аграриев будет способствовать революционизации белорусских крестьян и ускорит процесс революции».

К. Радек, в свою очередь, так объяснял готовность России идти на территориальные уступки: «Идя на мир с Белой Польшей, мы готовы были отдать ей часть Белорусской территории, может быть, часть Волыни. Это мы делали потому, что в Польше назревала революция рабочих». Далее К. Радек отмечал, что в лесах и болотах Беларуси не заключались никакие жизненные интересы Советской России, а «обладание Белоруссией только затруднит экономическое положение польской буржуазии». Таким образом, для Советской России белорусский вопрос не был жизненно важным весной 1920 г. Она готова была на большие территориальные уступки за счет белорусских земель, что рассматривалось как компенсация Польше за признание ею советской формы государственного самоопределения Украины. Кроме того, территориальные уступки за счет Беларуси трактовались как фактор, способствующий ускорению мировой революции.

На протяжении польско-советской войны как Россия, так и Польша стремились использовать для достижения своих целей белорусское национальное движение. В условиях, когда весной 1920 г. Ю. Пилсудский готовил киевский поход, он посчитал полезным возобновить контакты с белорусскими деятелями и заручиться их поддержкой. В марте в Минске Л. Василевский провел переговоры с Наивысшей Белорусской Радой, которая возглавляла про польскую часть белорусского национального движения. 24 марта было подписано соглашение между Наивысшей Белорусской Радой и польским правительством. Оно предусматривало помощь белорусскому движению со стороны Польши в культурно-просветительской деятельности, но Ю. Пилсудский категорически отказывался поддержать государственно-политические устремления белорусов. Белорусские деятели обязались поддержать требование Польши к России отказаться от территорий к западу от границы 1772 г.

Как видно, даже желание получить поддержку белорусского движения в приближающейся новой военной кампании с Россией не заставило Ю. Пилсудского выступить в поддержку государственного самоопределения белорусов. Он не рассматривал белорусское национальное движение в качестве силы, способной сыграть значительную роль в противостоянии Польши и Советской России. Л. Василевский следующим образом характеризует позицию Ю. Пилсудского по белорусскому вопросу в тот момент: «Комендант соглашался на значительные культурно-финансовые концессии для белорусов, но исключал трактовку представителей белорусской интеллигенции в Минске как “правительства”». Цель же контактов с белорусами для маршала заключалась в том, чтобы не допустить сближения белорусского национального движения с большевиками. Ю. Пилсудский, объясняя пассивность Польши в вопросе создания Белорусского государства, ссылаясь на позицию Антанты, которая, по его словам, выступает

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

против создания новых государств на российских окраинах. Но главная причина отказа от концепции федерации заключалась в том, что она не встретила значительной поддержки ни в Литве, ни в Беларуси. Весной 1920 г. белорусский вопрос потерял для Ю. Пилсудского свою значимость на фоне его стремления создать союзное Польше Украинское государство.

Именно украинский вопрос с начала 1920 г. становится для Ю. Пилсудского первостепенным. Решение этого вопроса в пользу Польши позволило бы начальнику государства решить главную задачу своей внешней политики – добиться коренного изменения международно-политической ситуации в Восточной Европе в пользу Польши. Если бы Россия потеряла из своей сферы влияния Украину – она сразу же перестала бы быть доминирующим государством в указанном регионе и эта роль перешла бы к Польше. Было очевидно, что Россия смирится с потерей Украины только в том случае, если ей будет нанесено сокрушительное военное поражение. К началу 1920 г. Войско польское такого результата не достигло. Поэтому для Ю. Пилсудского представлялось неизбежным возобновление военных действий весной 1920 г., чтобы добиться решающих побед над Красной Армией и тем самым решить в пользу Польши украинский вопрос. В информационном документе для командования Волынского фронта, подготовленного по указанию Ю. Пилсудского, говорилось, что глава государства и польское правительство стоят на позиции безусловного ослабления России. Для этого польское правительство имеет намерение поддержать украинское национальное движение, чтобы создать самостоятельное Украинское государство. Независимая Украина должна была стать барьером между Польшей и Россией. Исходя из нацеленности политики Польши на решение украинского вопроса в свою пользу именно военным путем и следует оценивать перспективы принятия Варшавой советских мирных инициатив весной 1920 г.

Польская дипломатия сначала просто стремилась выиграть время и максимально тянула с ответом на советские предложения. 6 марта Советская Россия обратилась к Польше с нотой, в которой указывалось, что польское правительство не только не ответило на советские мирные предложения, но и допустило новые агрессивные действия. Имелось ввиду наступление генерала В. Сикорского на Пolesье. Польский ответ последовал лишь 27 марта. Польша дала согласие начать мирные переговоры и предложила в качестве места их проведения прифронтовой Борисов. При это перемирие предполагалась заключить не на всём советско-польском фронте, а только на его борисовском участке. Перемирие только в районе Борисова позволило бы польской армии провести наступательную операцию на Украине. После этого начались дискуссии между польским и российским правительствами относительно места переговоров и условий перемирия на время их ведения. 7 апреля польское правительство заявило, что либо переговоры начнутся 17 апреля в Борисове, либо их не будет вообще. Советское руководство это предложение не приняло. Формально мирные переговоры не состоялись из-за того, что правительства Советской России и Польши не достигли соглашения о месте переговоров и условиях перемирия. Но это была лишь поверхностная сторона проблемы. Более глубокая причина заключалась в нежелании Польши в то время идти на мирное соглашение с РСФСР, так как она намеревалась возобновить военные действия с целью включить Украину в свою сферу влияния.

В ночь на 22 апреля было подписано соглашение между Польшей и Украинс-

кой Народной Республикой, результатом которого стал киевский поход Ю. Пилсудского. Однако этот поход оказался неудачным как с военной, так и с политической точки зрения. Украинский вопрос не был решен в соответствии с польскими интересами и по Рижскому мирному договору Польша вынуждена была признать советскую форму украинской государственности, т. е. признать тем самым, что Украина осталась в сфере влияния Советской России. А это означало, что Ю. Пилсудский не смог решить главной внешнеполитической задачи, которая в тот момент, по его мнению, стояла перед Польшей – добиться коренного изменения соотношения сил в ее пользу в восточноевропейском регионе.

В условиях советского «мирного наступления» зимой-весной 1920 г. польский и белорусский вопросы для польской и советской дипломатий оказались тесно связанными между собой. Однако значение их было различным. Белорусский вопрос для противостоящих сторон всё больше становился второстепенным, подчиненным по отношению к украинскому вопросу. Именно борьба за Украину вышла в то время на первый план и для Москвы, и для Варшавы. А территория Беларуси больше служила разменной монетой для дипломатических комбинаций Советской России и перестала интересовать Польшу с точки зрения создания белорусского государства хотя бы в федерации с Польшей.

ЛИТОВСЬКО-ОРДИНСЬКІ ВІДНОСИНИ ЗА КНЯЗЯ ЯГАЙЛА

Владислав Мирун

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
старший лаборант кафедри історії
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: vladmyrun@gmail.com

Після смерті Ольгерда в 1377 р. великим князем став його восьмий син Ягайло, що суперечило принципам родового старшинства. У князівстві майже відразу настав кризова ситуація у династичній сфері серед старших Ольгердовичів, частина з них відмовилася визнавати верховенство Ягайла та пішли на службу до Людовика Анжуйського (Федір Ольгердович) і до московського князя Дмитра Івановича (Андрій Ольгердович). Не було миру також між Ягайлом і Кейстутом, який тимчасово узурпував владу, але скоро Ягайло зміг повернути престол, а Кейстут був вбитий. У цей час на історичну арену виходить Вітовт Кейстutowич, котрий спирався на допомогу Тевтонського ордена. Так розпочалася громадянська війна у Великому князівстві Литовському, що тривала до 1392 р.

У такій ситуації Ягайло почав шукати союзників не серед литовських князів, а поза межами держави – у Польщі та Золотій Орді. На сході Москва почала напади на Брянськ, Полоцьк, почалися переходи литовських князів з землями під владу московського князя. На заході Литва зазнавала сильного тиску Тевтонського ордену. За такої ситуації Ягайло зблизився з Мамаєм, який також шукав союзників проти бунтівного Московського князя Дмитрія Івановича. Союз Орди і Литви був природним наслідком піднесення Москви. Беклярбек Мамай домовився про спільний великий похід проти Московського князівства в кінці літа – початку осені 1380 року.

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Для Московського князя не було таємницею, що готується вторгнення татар і литовців. Князю Дмитру вдалося зібрати майже всі сили Північно-Східної Русі – Московське князівство, Суздальсько-Нижегородське, Смоленське, лише Рязань і Твер відмовилися в останній момент. При активній підтримці церкви оборонна кампанія перетворилася у визвольну війну.

Мамай, у свою чергу, мав надію, що зможе зібрати велике військо і здійснити масштабний спустошливий похід на Русь. Але це виявилось помилкою: по-перше, він не встиг зібрати вчасно всі війська, по-друге, дав змогу Москві провідати про наступ, що готується. У результаті, поки ординські війська почали збиратися на Дону, об'єднані сили північно-руських князівств вступили у володіння беклярбека і нав'язали йому битву на вкрай не вигідних умовах. Дізнавшись про наближення руського війська, Мамай здійснив велику роботу за короткий час: за декілька днів перед битвою на останні гроші (а можливо і в борг) найняв війська вірменських, північнокавказьких князів, генуезьких найманців і виставив військо навряд чи менше ніж руське. Сполучені руські сили подолали Дон у верхній течії та на Куликовому полі вступили в битву з ординським військом. Уміль маневр не дозволив з'єднатися литовським і татарським військам: Ягайло виявився на відстані денного переходу від місця битви. У битві, що сталася 8 вересня, північно-руські князі здобули перемогу. Ягайлу вдалося нанести удар по ар'єргарду руського війська, що вже відходило і захопити багату здобич, але це був несуттєвий успіх. Моральний ефект Куликовської перемоги був величезний для північно-східних земель Русі, князь Московський отримав прізвисько «Донський». Мамай тікав з поля бою в Крим де був убитий.

Перемога князя Дмитрія Івановича вплинула на ситуацію в руських землях у складі князівства Литовського, де розпочалися антилитовські рухи, як в народі, так і серед феодалів. Полочани вигнали Скригайла, а Новгородська республіка вислала князя Юрія Наримонтовича та встановила договір з великим князем Московським.

Після Куликовської битви Тохтамиш, за допомогою Тимура (Тамерлана), заволодів престолом об'єднаної Золотої Орди, вбив беклярбека Мамай, і відправив послів до руських князів зі звісткою про своє воцаріння. Князі прийняли послів з честю і, в свою чергу, відправили послів з дарами для нового хана. Однак великий московський князь Дмитро Іванович не вважав за потрібне їхати до нового правителя Золотої Орди для отримання з його рук ярлика на велике князювання. Наступні два роки Московське князівство й Орда провели як дві самостійні держави.

Положення Литви полегшилось у другій половині 1382 р.: в серпні хан Тохтамиш раптовим ударом взяв Москву та спалив її. Князь Дмитро Іванович знову був змушений визнати верховенство Золотої Орди. Ця поразка Дмитра Донського надовго сповільнила рух Північно-Східної Русі до звільнення, а Москва перестала бути опорою православних Гедиміновичів у Литві.

Послання-ярлик було надіслано й Ягайлу, який фактично був спадковим васалом золотоординського хана часів Абдаллаха (хана – ставленика Мамаю). Також і московський літописний Лицевий звід (XVI ст.) називає Ягайла «присяжником» ханським. У 1393 р Тохтамиш відправляє Ягайлу ярлик, в якому визнає володіння литовцями руськими землями та вимагає сплати з них данини.

Ярлики починаються з формули «Слово моє» й адресувалися переважно підданам. З цього можна дійти висновку, що становище литовських князів по відношенню до Великого хана, майже таке ж саме як князів Північно-Східної Русі.

Надалі Ягайло був більше зайнятий подоланням розколу країни, спричиненого війною з Вітовтом, а зовнішня політика отримала західний напрямок – на зменшення загрози з боку Тевтонського ордену, через унію Великого князівства Литовського та Королівства Польського.

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ БЛИЗЬКОСХІДНОЇ ПОЛІТИКИ ІЗРАЇЛЮ

Вікторія Мустіпан

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
магістр міжнародних відносин та зовнішньої політики
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: tori.m2108@gmail.com

При розгляді близькосхідної політики Ізраїлю необхідно враховувати історичні чинники, що сягають своїм корінням на кілька тисячоліть назад. Загалом, вся міжнародна політика Ізраїлю спирається на ці фактори.

Ізраїль у своєму нинішньому вигляді існує з 1948 р., проте існування державності народу Ізраїлю на цій території простежується з IV тисячоліття до нашої ери, але до сьогодення існують суперечки щодо цих термінів. У будь-якому випадку, територія нинішнього Ізраїлю є землею, на якій євреї створювали міста-держави, як мінімум, у часи до існування Єгипту.

У сучасному Ізраїлі світські та релігійні закони і погляди тісно переплетені між собою, і навіть існує поняття Status quo, яке фіксує домовленості між єврейським релігійним істеблішментом і державою про збереження певних повноважень за релігійними громадами у прийнятті не тільки важливих державних рішень, а й визначенні цивільного стану населення, таким чином реєстрації та розірвання шлюбів між євреями знаходиться у винятковій компетенції рабинату. А зареєструвати шлюб між євреєм і неєвреєм на території країни неможливо.

Сучасна стадія формування держави Ізраїль бере свій початок у XIX ст., коли після хвилі погромів, що прокотилася по всій Російській імперії, 17 сімей з Харкова прибули в Палестину для утворення Ішува. Ішув, у буквальному перекладі, означає суспільство, а в значенні, яке застосовується для першої половини XX ст. – це збір-на назва єврейського населення Палестини у сіоністських колах. Прибулі поселенці зайнялися, в основному, сільським господарством й утворили перші прообрази кібуців – сільськогосподарських комун, що характеризуються спільністю майна та рівністю у праці та споживанні.

Саме з кібуців і почався масштабний розвиток поселенської діяльності, що сучасною мовою називається сіонізм. Засновниками сучасного сіонізму були російський письменник Зеєв (Володимир) Жаботинський та австрійський письменник, драматург і доктор правознавства, засновник Всесвітнього сіоністського конгресу Теодор Герцль.

Поселенська діяльність, яка різко посилилася після перших погромів з людськими жертвами, що сталися у 1899 р. в Миколаєві й у 1903 р. в Кишиневі, зустрічала різкий опір арабів, які проживали у Палестині. Конфлікти між євреями й арабами стали щоденними і не припинялися з того часу, періодично переходячи у заморожену фазу.

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Чисельність євреїв на початку ХХ ст. в Палестині була у рази меншою, ніж арабів, і ішуви були змушені створити власні сили самооборони. До 20-го року ХХ ст. населення ішува стало достатнім для створення військової організації Хагана, що проіснувала в умовах підпілля до 1948 р. і стала основою для майбутньої Армії оборони Ізраїлю.

Через 4 роки після закінчення Першої світової війни – у 1922 р., Ліга Націй видала Британській Імперії мандат на тимчасове управління територіями Близького Сходу, які входили до Першої світової війни до Османської імперії. У преамбулі мандата зазначено, що поміж іншим його надано Великобританії «...з метою утворення в Палестині національного осередку для єврейського народу».

Керуючи Палестиною, британці розвивали на цій території інфраструктуру, велося будівництво доріг, розвивалася промисловість, у тому числі виробництво зброї та мануфактури. Палестина була єдиною територією, на якій британці виробляли зброю поза метрополією. Часті сутички між єврейськими й арабськими жителями, і нездатність Великобританії припинити фактично діючу підпільну війну між євреями й арабами призвела до того, що британці посилили свій вплив на місцеve населення понад отриманих за мандатом повноважень і фактично з Палестини створили собі чергову колонію. Палестина стала вже не стільки підмандатною, скільки колоніальною територією, і вже навіть не йшла мова про створення єврейської держави.

Під час Другої світової війни на території Палестини виробляли зброю для країн антигітлерівської коаліції під керівництвом британської адміністрації. Ішув виявився у становищі, коли, з одного боку, він всіяко підтримував зусилля Британії у війні проти Німеччини, з іншого – вів підпільну визвольну війну за самовизначення єврейського народу та створення власної держави.

Підпільна діяльність проти Британського управління посилилася відразу після закінчення Другої світової війни. А вже 1946 р. ознаменувався справжніми військовими операціями, проведеними бійцями Хагани та їх гвардією – Пальмахом. У той же час серія терактів, організованих бойовиками правої партії Херут та їх молодіжним підрозділом Лехи, змусили Великобританію вперше у своїй історії піти по шляху відмови від колоніальних амбіцій, і в результаті безперервних бойових дій полковник британських сил Аленбі домогся згоди прем'єр-міністра на виведення британських солдатів з Палестини та відмови від мандата.

У 1947 р. британський уряд заявив про своє бажання відмовитися від мандата на Палестину, аргументуючи це тим, що він нездатен знайти прийнятне рішення для арабів і євреїв.

У після-мандатній Палестині ішув до 14 травня 1948 р. формував інститути державності на принципах самоврядування, а найбільші сили йшли на створення форпостів захисту від войовничих у той час арабів.

За рік до створення держави Ізраїль, у листопаді 1947 р. ООН прийняла резолюцію про розділ Палестини на дві держави: єврейську й арабську. Однак Ліга Арабських Націй визнала, що рішення ООН утискає арабів і місцеve арабське населення та посилює свої атаки на поселення євреїв. За добу до закінчення британського мандата, 14 травня 1948 р. майбутній перший прем'єр-міністр Ізраїлю Давид Бен-Гуріон, зачитавши Декларацію про незалежність, оголосив про створення держави Ізраїль. Саме ця дата й є офіційною датою створення держави Ізраїль у його сучасному вигляді.

Але вже на наступний день після оголошення незалежності Ізраїлю оголосили війну відразу 5 арабських держав. Молода єврейська держава виявилася у критичній ситуації: співвідношення чисельності особового складу армій у цій війні було приблизно 1 до 5 на користь арабів (136000 бійців з арабської сторони та менш ніж 30000 з боку ізраїльтян). Але за 13 місяців запеклих бойових дій арабські армії були розгромлені, і вже 20 липня 1949 р. останню у тій війні угоду про припинення вогню було підписано між Сирією та Ізраїлем.

Якщо ці події накласти на надзвичайно важливі події для ортодоксальної меншини, які мають значний вплив в Ізраїлі, описані у Торі – битви ізраїльтян з Амалеком і з Фалештин, то стає зрозумілим формування політики Ізраїлю в регіоні, як військово-оборонної. Тобто політики виживання у ворожому оточенні. Ця політика була сформована з часу перших поселень і збереглася до сьогоднішнього дня. Провокації, напади, атаки на Ізраїль здійснюються практично щодня з анклавів західного берега річки Йордан, у північній частині з боку Лівану й у південній частині з Сектора Газа. Атаки часто носять досить небезпечний характер для Ізраїлю, тобто це не тільки саморобні ракети Касам, якими закидали прикордонний Сдерот, це вже й реактивні снаряди від «Катюш», які, всупереч всім міжнародним нормам, Росія постачає визнаній в усьому світі терористичній організації Хаммас, фактично керуючу сектором Газа, і ракети від установок Град, що летять з Лівану, де та ж агресивна Росія озброює іншу терористичну організацію – Хесболла.

Життя держави, яка пережила за неповні 73 роки свого існування 5 повномасштабних оборонних воєн і не менше 4-х воєн локального характеру, сформувавши певну близькосхідну політику Ізраїлю. Ізраїль є сьогодні форпостом демократії та головним союзником США у регіоні.

Останнім часом намітилися зміни у ставленні до Ізраїлю деяких арабських країн, зокрема, в ОАЕ, Саудівській Аравії, також при колишньому королі у Йорданії було досить лояльне ставлення до Ізраїлю, так само як і в Єгипту. Однак всі ці країни входять до Ліги Арабських держав, яка має за свою офіційну мету знищення держави Ізраїль. Виходячи з цього, політика обережних контактів з арабськими країнами, політика створення потужної військової машини та створення унікальних і самих передових військових технологій оборонного характеру є основною політикою Ізраїлю у регіоні.

1965 ECONOMIC REFORM IN THE USSR SUMMED UP BY WESTERN SCIENTISTS

Dmytro Nefyodov

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
доктор історичних наук, в.о. завідувача кафедри історії
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: nefyodovdv@gmail.com

Analyzing the development of the economic mechanism in the USSR, Western economists, as a rule, relied on the concepts of «Soviet type economy», «command economy». Most of them did not believe in the possibility of self-transformation of the

Soviet economy into a kind of market economy. Many Sovietologists (and first of all representatives of neoclassical and neoliberal directions) proceeded from the thesis that it was impossible to create an effective economic mechanism without the USSR's rejection from the directive centralized planning and management of the economy. Not denying that such planning played a positive role in solving the problems of industrialization, Western authors usually emphasized that in the Soviet economy, planning authorities were not able to predict everything and process all information coming from economic units, as well as to exercise an effective control over the fulfillment of plans. Many foreign analysts were convinced that there was an insoluble contradiction between economic democracy and centralism. Therefore, almost all concrete measures for reforming the economic mechanism, which were carried out in the USSR during the period under study, were considered inconsistent.

The most radical attempt to reorganize the economic mechanism in the USSR in the second half of the XX century was the economic reform of 1965. Western scholars devoted a lot of research and commentaries to this reform, which is quite understandable both in terms of the tasks facing the Western Sovietology in that period and the expectations this reform generated in our country and abroad in the first years of its implementation. The attention of foreign economists to the economic reform of 1965 was largely justified by the fact that taking it as an example it was possible to study the fundamental problems associated with the functioning of the Soviet type economy, to answer the question on the possibility of «peaceful coexistence» of elements of centralization and decentralization in the Soviet economic system.

The merit of the Western authors in the context of this problem is the formulation and discussion of the prospects of the USSR disintegration. There are three main points of view as for this problem. The first of these is that during the period under study, there were certain objective prerequisites for the USSR dissolution, which were manifested in economic nationalism, localism, strengthening of «national elites», interethnic and interregional contradictions. Proponents of the second point of view believed that in the near future the USSR dissolution was unlikely, since the leadership of the country sufficiently took into account the interests of republics and regions and pursued the course of centralism strengthening. The third point of view stated that in the medium and long term, both integration and disintegration processes in the USSR could be strengthened.

Thus, foreign literature was dominated by the point of view that the USSR dissolution in the near future was impossible and, therefore, Western analysts couldn't predict this process. However, they were in many ways right, pointing out that the main threat to the existence of the Soviet Union as a single state was related not so much to economic contradictions but to the interests of the «national elites».

Thus, the central idea of many neoclassical and neoliberal interpretations of measures to improve the economic mechanism of the Soviet economy of the second half of the XX century was the provision about the impossibility of creating an effective economic mechanism in the USSR without giving up direct centralized planning and control. Many Western scholars argued for the existence of an inscrutable contradiction between economic independence of enterprises and centralism. Therefore, in their opinion, practically all measures for reforming the economic mechanism in the USSR during the period under study were logically contradictory. The economic reform of 1965 was no exception. The problem of the contradictions of the economic reform of 1965, as

well as other measures to improve the economic mechanism that took place in the USSR in 1965-1985, needs further investigation. The merit of Western scientists lies mainly in its specific formulation and the first objective attempts to solve it.

**ЗНАЧЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ
У ФОРМУВАННІ СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕНЬ
(ІСТОРИКО-НАУКОВИЙ АСПЕКТ)**

Надія Рижєва

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
доктор історичних наук, професор
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: ryzheva.nadiya@gmail.com

В умовах динамічного розвитку світової спільноти зростає роль міжособистісних відносин окремих особистостей, які презентують різні культури. Ці відносини стають міжкультурною комунікацією, для успішної реалізації якої необхідне вивчення історико-культурної ідентичності суб'єктів діяльності.

У цьому контексті становить певний інтерес історико-науковий аспект формування культурно-цивілізаційних взаємин у Новітній час. У першій половині ХХ ст., у період інтенсивного розвитку наукових знань, в орбіту взаємин включаються категорії ціннісно-змістових засад культурно-історичної спадщини. Їх комплексне розуміння значно зростає у другій половині ХХ ст., коли політичні процеси пов'язуються з активною пропагандою та впровадженням демократичних цінностей (як найбільш прогресивних і загальнолюдських) у ті культури, що не були до них готові, а іноді їх і не формували, й відповідно наштовхувалися на неприйняття.

На початку ХХІ ст. найбільшими світовими регіонами з принциповою відмінністю у культурах і різним ставленням до цивілізаційного вектору є Схід і Захід. Оскільки особливості у світогляді, менталітеті, релігіях, політичних системах стали певною перепоною у діалозі східних і західних народів, окреслилась необхідність вирішення проблеми їх взаєморозуміння.

Пріоритетними елементами взаємин світової спільноти стає знання психоемоційного портрету суб'єкта спілкування, його етичних норм поведінки, ієрархії цінностей, культури країни, особливостей світобачення, а також цивілізаційні відмінності способу життя.

Представники західної культури базовими напрямками внутрішньої політики своїх країн уважають соціальну сферу, здійснення прав людини, а в економіці – високотехнологічні галузі «економіки майбутнього». Країни Заходу в цілому характеризуються творчою спрямованістю у діяльності індивідів на основі технічного прогресу та високого рівня добробуту кожного члена суспільства. Світогляд людини східної культури орієнтовано на традиційний лад, в якому домінують формою суспільної свідомості залишається релігія, що співпадає з розумінням ціннісних орієнтацій творців східних пам'яток і сучасних продовжувачів традицій.

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Багатоманіття ціннісних смислів культурно-історичного спадку Заходу і Сходу передбачає конструктивний діалог між ними на основі взаємоповаги і взаємодії на паритетних началах. Цілком закономірно, що усвідомлення різноманітних форм культур повинно поступово перетворюватися не в «однаковість», а в дійсно ціннісний камертон «єдності». Підкреслимо, що процес формування «єдності» не виключає протиріч, оскільки історично проходить крізь часові реалії, яким притаманний не тільки конструктивізм діалогу, але й конфлікти.

Водночас саме сьогодні в культурі суспільства формується парадигма вільних, високоінтелектуальних особистостей, здатних протистояти диктатурі насилля. Інтенсивність впливу в суспільстві нових парадигм визначатиметься сполученням наукового розуміння історично сформованої природи духовних істин з основними формами масової культури. Слід відзначити, що цінності масової культури працюють на поверхні, де змінюються зовнішні форми, але вони не можуть остаточно проникнути у глибинні засади світобачення, пов'язані з багатовіковими національними традиціями. І все ж, як свідчать історичні реалії, глобальний характер розвитку цивілізації зупинити штучно неможливо. Він підкорений об'єктивним законам і тому незмінно, в умовах збереження відмінностей світових культур інтеграційні процеси будуть прокладати магістральний шлях. Необхідними умовами цього процесу є як розвиток самосвідомості індивіда, так і становлення глобального інтелектуального середовища, здатного «піднятися» над різноманіттям релігійних та ідеологічних відмінностей.

Своєрідними «реперними крапками» такого процесу стають складники створюваної системи метаосвіти (базової моделі освітніх інститутів у глобальній культурі). Під її впливом формуються ідея цілісності сенсу життя, образ майбутнього в культурі самосвідомості людини, відбувається цивілізаційний вибір, культурно-особистісна ідентифікація й самоідентифікація, визначається культура персональної поведінки й колективної діяльності. Це не означає уніфікацію культур, а передбачає утворення інститутів, заснованих на об'єктивності спільних цивілізаційних істин. Саме глибинна єдність таких істин уможливорює процес глобальної культурної комунікації.

Позитивна результативність у цьому напрямку можлива тільки на основі взаємної інформованості про можливості досягнення певної гармонії у взаємній комунікації. Упродовж поєднання культурних відмінностей у цільну тканину особливу роль покликана зіграти інформаційна культура. Вона презентує все інформаційне багатоманіття в єдності його справжньої істинної сутності. Різноманіття цивілізаційного життя витворює не бачені раніше умови для творчого комбінування цінностей. Відбувається розширення спектру практичної реалізації перспектив, від апробування нових критеріїв моральних правил і норм до конкуренції смаків і схильностей. Спільною основою цього різноманіття стане збереження обставин для екологічного розквіту планети, гармонія в сім'ї, моральне здоров'я суспільства тощо. Відповідні загальні ціннісні межі, апіорі, є передумовою відмови від політики єдиноспрямованості культурної еволюції суспільства й, разом із тим, – рухом до «первісних витоків», які оновлюють цивілізаційні традиції.

Базовою аксіомою людини на шляху до єдності (за умови збереження багатоманіття культур) є розуміння і прийняття особливостей «іншої» культури. У цьому контексті певний інтерес становить відмінне ставлення представників

західної і східної цивілізації до «часу» як історико-філософської категорії.

Згідно з формальною логікою західноєвропейського мислення (засновано ще Аристотелем), людина розташовує предмети у причинно-наслідковий, лінійний ряд. Лінійне мислення вплинуло на формування певного ставлення європейців до часу. Сприйняття часу з акцентом на окремі частини супроводжується в індивіда поділом його на минуле, теперішнє й майбутнє. Людина, орієнтована на майбутнє, точно розраховує час, встановляє терміни й постійно думає, чи вистачить його. Отже, представник західної цивілізації живе в умовах розрахунку й оцінки часових дистанцій, тобто в розподіленому часі.

Представники східної цивілізації трактують час як вічність, як бездонний резервуар, у якому тече життя. Вихідні світоглядні принципи таких індивідів спираються на східні релігії й філософські вчення, що виходять із неперервності вічності. Первісний аналіз, розчленованість мислення не властиві такому менталітету. Східна традиція зумовлює комплексний погляд на речі, виходячи з цілісного сприйняття. У такий спосіб, у західної і східної людини різне сприйняття часу: з одного боку, – розподілене, з іншого, – цілісне.

Принципові відмінності у сприйнятті «часу» дозволяють представникам сучасної наукової думки класифікувати культурно-цивілізаційний розвиток на основі ставлення людини до часу як до категорії, що структурує поведінку індивіда в суспільстві. У нашій роботі звернемо увагу тільки на одну класифікацію, в якій цивілізаційні культури поділяються на три типи: «моноактивні» (або лінійно організовані), «поліактивні» й «реактивні». Представники «моноактивних» культур (шведи, швейцарці, данці й німці), щоб уникнути втрати часу, на кожному відтинку часу зайняті однією справою, цілком зосереджуються на ній і виконують за заздалегідь складеним графіком. Вони вважають, що така організація праці дозволяє діяти більш ефективно і плідно. У процесі життєдіяльності для них важлива пунктуальність, тому запізнення вважається серйозним порушення суспільних норм. Представники «поліактивних» культур (латиноамериканці й європейці Півдня) легко перелаштовуються, можуть робити декілька справ одночасно. При цьому вони не люблять обривати розпочату бесіду, і людські взаємини для них важливіше за плани і графіки. Завершення міжособистісних взаємодій – оптимальна для них форма інвестування часу. Третій тип культури, названий «реактивним», характерний для азійських країн. Його представники організують свою діяльність не за суворим і незмінним планом, а залежно від динамічного контексту подій, часу і реагують уже на ці зміни. Вони нечасто ініціюють дії чи дискусії, спочатку вислуховуючи й визначаючи позицію інших.

У такий спосіб, соціальна й суспільна адаптація людини на рівні першого акту ідентичності відбуваються тільки завдяки усвідомленню нею власної приналежності до певної соціальної групи, культури, етносу. Саме це визначає в подальшому топологічне розташування індивіда в соціокультурному просторі та дає можливість орієнтації в ньому. Відтак, побудова алгоритму міжособистісних взаємин з індивідами, які презентують різні культури, вимагає вивчення й обов'язкового врахування історико-культурної традиції суб'єктів діяльності. Це й може стати гарантією успішного здійснення міжкультурної комунікації.

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ АКЦЕНТИ

Наталія Семергей

Українська медична стоматологічна академія
кандидат історичних наук, доцент
Україна, 36011, м. Полтава, вул. Шевченка, 23
e-mail: nsemergey@ukr.net

Етнічні процеси українського націєтворення, пошуку та збагачення національної ідентичності були невід'ємним складником українського історичного процесу у ХІХ ст. Вітчизняна історіографія розглядає тогочасні ментальні трансформації та становлення національної ідентичності українців як процес і ключовий здобуток українського національно-культурного відродження, яке відіграло виняткове ціннісно-смісловне, соціокультурне й історичне значення для продовження державотворчих змагань і духовно-культурної консолідації українців у новітній період цивілізаційного поступу. Історики зазначають, що розвиток української ідентичності відбувався під впливом низки чинників, провідну роль з-поміж яких зайняли духовність, національна ідея соборності та політичної консолідації. Водночас, становлення національної ідентичності не могло проігнорувати негативні виклики того часу: імперську колоніальну систему, розпорошеність української етнічності, несприятливість політичних і суспільних умов, нарешті культурно-історичні та ментальні травми. Спільною є думка істориків про те, що об'єднуючим чинником тогочасного українства залишалися ментальні якості, зокрема сукупність тих першообразів, які лежать в основі українського архетипу: прагнення до відродження, відчуття відповідальності за майбутнє етносу, ідеали свободи, рівності, демократії, справедливості, соборності та захисного націоналізму.

У ХІХ ст. українці обох імперій були залучені в процес зростання національної свідомості, що дозволяє історикам говорити про модерне становлення нації. Щодо його природи і сутності вчені дискутують у межах двох основних історіографічних парадигм. Перша – національна історіографія, представники якої пропонують парадигму «національно-культурного відродження» (Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич, Я. Калакура, В. Сарбей та інші). Історики формують образ «сплячою нації», яка з'явилася у стародавні часи та відроджується в імперську добу. Представники національної історіографії, легітимізуючи ідею першопочаткового існування національної ідентичності, розглядають українське національно-культурне відродження модерної епохи як один з ключових етапів її формування. Натомість представники модернізму (Я. Грицак, В. Кравченко, Р. Шпорлюк та інші), дискурс яких базуються на принципах конструктивізму, розглядають термін «українське відродження» як штучний концепт, конструкт, проект, винайдений пасіонарями (інтелектуальною елітою) ХІХ ст. для обґрунтування заснованого ними процесу націєтворення (модернізм).

Водночас слід підкреслити, що в українській новітній історичній думці процеси українського національного відродження та націєтворення у більшій мірі розглядаються в ідейно-гносеологічній єдності. Попри історіографічну дискусію

про природу національно-культурного відродження, історики солідаризуються у тому, що саме його ідейні та духовно-культурні інтенції відіграли ключову роль у перемозі українського націєтворення: чи як нового «українського проекту», або ж як відродження «старої нації». Така історіографічна інтерсуб'єктність становить вагомим методологічне та світоглядно-державотворче значення як у контексті історичної пам'яті, так й для наукового обґрунтування сучасного процесу творення політичної (громадянської) нації та побудови національної держави. Вчені (Я. Калакура, М. Юрій, Г. Касьянов та інші), як це властиво переважній більшості українських істориків, переконані, що у процесі української націогенези примордіалізм та конструктивізм є не антиподами, а скоріше етапами становлення і розвитку української нації. Національно-культурне відродження стало визначальним чинником активізації націєтворчих процесів і ментальних трансформацій української ідентичності.

У новітній історіографії переважаючою є думка про те, що попри негативні (колоніальні, шовіністичні, українофобські та імперські) умови розвитку українського суспільства означеної доби, зміст ментальних трансформацій мав позитивну динаміку. Сформована у першій половині XIX ст. малоросійська ідентичність поступово змінюється переконаністю в окремішності українського народу, а подальша політизація національного відродження забезпечує появу вимог української соборності та самостійності.

У новітній українській історіографії зміни, що зазнала традиційна українська ментальність та ідентичність у період українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX ст., розглядаються оглядово. Вагомим внеском у заповнення цієї прогалини стало фундаментальне дослідження сучасних істориків Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія «Ментальний вимір української цивілізації» (2017 р.). На думку істориків упродовж першої половини XIX ст. ментальний ландшафт українців окреслювався поширенням малоросійської ідентичності та множинних (подвійних) лояльностей. Серйозні позитивні зміни у структурі українського менталітету історики пов'язують із початком творчості Тараса Шевченка, який викристалізував парадигму україноцентризму, проголосив вимоги соціального та національного звільнення українців, проклав перспективи їхнього розвитку у напрямі незалежності та соборності. Кобзар актуалізував в ментальності українців любов до рідного краю, звеличив цінність хліборобської праці та українського села.

Ментальні трансформації української національної ідентичності у другій половині XIX ст. сучасна історична наука пов'язує із політизацією національного відродження. Суспільно-політичні рухи заперечили малоросійську ідентичність, проголосивши стратегічними вимогами українства самостійність та єдність Галичини й Наддніпрянщини. Особливий темп ментальні трансформації набули в умовах Першої світової війни. Історики вважають, що зустріч східних і західних українців на фронтах Великої війни по-новому актуалізувала ідею соборності України, а катастрофи та трагедії людських і соціальних втрат детермінували розвиток таких одвічно властивих українському менталітету якостей як взаємодопомога, милосердя, здатність до співчуття. Подальший розвиток української ментальності відбувався в умовах Української національно-визвольної війни 1917-1921 рр. Її ключовим здобутком вчені вважають поширення національної свідомості серед широких верств робітників та селян, а також практичну реалізацію ідеї соборності України.

Завершальним етапом розвитку української ментальності у добу національного відродження історики вважають українізацію, яка попри радянсько-більшовицькі мотивації все ж на нетривалий час забезпечила збереження позитивної динаміки ментального розвитку українців. Загалом історики вважають, що друга половина XIX – перша третина XX ст. стала ключовим періодом побудови української ментальності, що забезпечило формування модерної української нації.

Як бачимо, у новітній історіографії аналізові історичного розвитку української ідентичності присвячено значний обсяг гранд-нарративу. Як примордіалісти, так й модерністи особливим періодом українського націєтворення вважають добу XIX – початку XX ст. Історики розглядають зміст тогочасних етнічних процесів дуалістичною, адже поряд із активізацією національного відродження та національно-культурним пробудженням, відбувалися й несприятливі етнічні та ментальні трансформації українства, як-от формування синдрому малоросійства та подвійної лояльності. Історики ведуть мову про маргіналізацію та «розмивання» української ідентичності у зв'язку із інтеграцією до соціокультурного та державно-політичного середовища двох імперій.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ БІЛОРУСІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Михайло Федоренко

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
кандидат історичних наук, доцент
Україна, 54025, м. Миколаїв, пр. Героїв України, 9
e-mail: m.o.fedorenko@gmail.com

Дане дослідження є продовженням попередньої публікації, присвяченої причинам поразки УНР і БНР, під час національних змагань початку XX ст. («Аркасівські читання 2019»). У попередньому дослідженні було розглянуто специфіку політики правлячих кіл Російської й Австро-Угорської імперій стосовно українського та білоруського питання й особливості етно-соціального розвитку на українських і білоруських землях, що їм належали. Мета даної публікації – визначити ставлення різних соціально-політичних рухів, що діяли на території Білорусі, за вказаний термін, до ідеї білоруської національної державності.

Щодо соціально-політичного руху на території Білорусі, то про нього можна сказати наступне. Після повстання 1863-1864 рр. білоруська національна еліта, шляхта та інтелігенція, що народжувалася, поступово починає відходити від польського впливу, зосереджуючись на власному національному питанні. Поступово починає вживатися етнонім «білоруси». Так, у середині 1860-х рр. один з російських держслужбовців у Білорусі писав: «Большинство чиновников Могилёвской губернии состояло всё чаще из поляков, между которыми была масса лиц, числящихся православными; это были местные уроженцы – «белорусы», как они стали называть себя после восстания...». Це було зумовлено жорстокою політикою «деполонізації» білоруських земель Російською імперією і, як наслідок, поступовою втратою поляками лідируючих позицій у суспільно-культурному та політичному

житті. Політика «русифікації» Білорусі так само не влаштувала прогресивні національні кола, що нарешті змушувало білорусів шукати власний історичний шлях.

Реформи Олександра II, що надали простір розвитку капіталістичних відносин безпосередньо вплинули на виникнення потужного різночинного – народницького руху, який торкнувся Білорусі. Однак, враховуючи занадто слабку білоруську інтелігенцію, для формування самостійної теорії у регіоні інтелектуального потенціалу не вистачало, русифікаторська політика штучно стримувала розвиток національної інтелігенції. Тому 1870 – перша половина 80-х рр. пройшли в Білорусі під впливом російської революційно-демократичній думки О. Герцена, М. Чернишевського, М. Бакуніна, П. Лаврова й інших.

Находячись під безпосереднім впливом російського центру, білоруські представники народницького руху висунули свій погляд на національне питання. До головних положень відносяться наступні: а) визнання білоруського етносу як «окремої гілки слов'янського племені»; б) надання білоруському народу можливості вільно розвивати власну культуру та розпоряджатися своїм внутрішнім життям; в) надання права білорусам «на автономну федеративну самостійність у родині інших народів Росії». У даних положеннях ми бачимо наявність яскравого прояву національної самосвідомості (вимагання права на національну особистість), але одночасно й політичного інфантилізму (відсутність розуміння необхідності власної держави, як чинника сталого етнічного розвитку). Білоруські діячі народницького руху не уявляли самостійного існування білорусів. Подібний стан речей був обумовлений тривалою відсутністю власної державної традиції, перебування білорусів у складі ВКЛ (незважаючи на особливий статус) і Речі Посполитої, що украй звужувало їх уяву політичного майбутнього білоруського народу в бік національної автономії у складі вільної, демократичної Росії. Ця помилка, яку успадкували подальші діячі національного руху, нарешті зіграла фатальну роль у майбутній трагедії БНР. Завдяки утопізму власної ідеології, народницький рух увійшов у полосу глибокої кризи та занепаду. На зміну йому прийшов марксизм.

Розвиток марксистської ідеології і партій у Білорусі мав свою специфіку. Головним чином, марксизм поширювався у білоруських містах. У той час, наприкінці XIX ст., міське населення краю налічувало всього 12,5% від всього населення, промисловість була розвинута слабо. Головним чином у містах мешкав єврейський і руський етнічний елемент. Білоруси, головним чином, мешкали у селі. Як наслідок, марксизм знайшов благодатне середовище між єврейськими та російськими робітниками. Особливу активність виявляв єврейський етнічний сегмент пролетаріату. Так, губернатор Вітебської губернії у річному звіті за 1890 р. зазначав: «...христианское население губернии в политических беспорядках участия почти не принимает. Еврейское население, проникнутое недовольством экономическими условиями труда и существующими ограничительными законами, представляет самый неблагонадёжный и беспокойный для государственного порядка элемент».

В 1897 р. утворюється Бунд (Всеагальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі, Росії). Паралельно, у 1898 р. виникає РСДРП, як представниця загальноросійського соціал-демократичного політичного руху. За своєю сутністю, марксизм національній ідеї протиставляв інтернаціональну ідею, головним пріоритетом для нього була класова боротьба, соціально-економічні та політичні перетворення. Національну забарвленість мав тільки Бунд, у силу специфіки єврейсь-

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

кого питання у тогочасній Російській імперії. Звичайно, російські соціал-демократи були не у змозі ігнорувати національне питання, В.І. Ленін визначав Російську імперію як «тюрьму народів», кажучи про право націй на самовизначення. Але мріючи про світову революцію, російські соціал-демократи одночасно вороже ставились до національних відроджень, бачачи у них прояви буржуазно-націоналістичного руху, що нарешті привело до конфлікту з Бундом. Під час революційних подій 1905-1907 рр., вимоги протестуючих на території Білорусі, в основному мали соціально-економічний і політичний характер. Білоруське національне питання майже не піднімалося. Робітничий клас знаходився під суцільним впливом Бунду і російських соціал-демократів. Селяни, хоч і приймали участь в антиурядових заходах, більшою масою залишалися інертними та далекими від політики. Головним їх ідеалом залишалася земля, національне питання було непомітним серед селянських пріоритетів. Цікавим є той факт, що після революційних подій 1905-1907 рр., на виборах до III Державної думи від білоруських земель пройшло 11 селян, 9 з яких оголосили, що вони є руськими націоналістами. Таким чином, ми бачимо, що така потужна, на той час, політична ідеологія як марксизм, під впливом РСДРП і Бунду, не ставила у пріоритети проблему національного відродження білорусів. Бунд об'єктивно захищав інтереси безправного єврейського населення. РСДРП навпаки, сприяло подальшій русифікації білоруських етнічних робітників.

Окрему політичну нішу займала соціалістична партія немарксистського напрямку – партія Соціалістів революціонерів (СР). Будучи утвореною на основі раніш існуючих народницьких організацій у 1902 р., партія проголошувала курс на аграрний, демократичний соціалізм, федералізацію Росії. Головним чином СР діяла серед селян. Однак бажаного ефекту, в своїй діяльності у Білорусі СР не отримала. У 1912 р. її осередки у регіоні майже не діяли. У національному питанні СР виступали за національну автономію Білорусі в складі демократичної Росії, питання про утворення незалежної білоруської держави не розглядалося. Як наслідок, у 1918 р. представники СР у складі Народного секретаріату та Ради БНР, утрималися від голосування за III Уставну грамоту, що оголосила незалежність БНР. Загальноросійські політичні партії, що з'явилися після Маніфесту 17 жовтня 1905 р., Октябристи, Кадети, Союз руського народу й інш., взагалі не розуміли, що таке білоруське питання.

Щодо, власне, національного білоруського руху, то у даному випадку можна сказати наступне. Незважаючи на панування загальноросійських політичних течій, різноманітних напрямів, на білоруських теренах поступово формувалася суто національна політична сила, яка поєднувала незначну, національно свідому частину білоруської інтелігенції.

Як не парадоксально, перша суто білоруська політична організація виникає у 1903 р. в Санкт-Петербурзі, під назвою Білоруська революційна громада (БРГ), яка у 1904 р. змінює назву на Білоруську соціалістичну громаду (БСГ). З початком революції 1905-1907 рр. її діяльність переноситься у Білорусь. Першим друкованим органом білоруського руху стала газета «Наша Доля», перший номер якої вийшов 1 вересня 1906 р., але припинила існування наприкінці того ж 1906 р. Естафету прийняла газета «Наша Нива» перший номер якої побачив світ 10 листопада 1906 р. Як ми бачимо з назви – БСГ, білоруський національний рух виник як рух соціалістичний. Уяву про національну ідею в очільників руху було досить деформовано під впливом марксистської ідеології. На їх погляд демократизм мав дві за-

дачі: 1) вести свідомих синів народу Білоруського до соціалізму; 2) очолити боротьбу з націоналізмом, бо завдяки особливим відносинам життя Білорусі і Литви, націоналізм став своєрідним хворим виродком...

Таким чином, ми бачимо, що і національно свідома частка білоруської інтелігенції, яка була стурбована питанням національного відродження білоруського народу, також не ставила за мету утворення власної держави, задовольняючись ідеєю національної автономії. Концепція автономії Білорусі, з погляду національних діячів, базувалася на «історичному аргументі» – традиції Великого Князівства Литовського до Люблінської унії.

Виходячи з вищесказаного, можна зробити наступні висновки:

– Після повстання 1863-1864 рр. у політичній свідомості національної еліти Білорусі, яка головним чином складалась зі шляхти, службовців і духовництва, поступово відбуваються зміни. Вона повільно починає відходити від польського культурно-історичного та політичного простору. З'являється крихке відчуття своєї окремої, білоруської, національної, особистої приналежності. Але утворена лакуна, під впливом російської політики деполонізації та русифікації, швидко заповнюється російськими орієнтирами.

– Як наслідок, політична ініціатива переходить до представників різночинської – народницької інтелігенції. Головним чином вона була представлена білоруською молоддю, яка отримувала, або отримала вищу освіту, як правило, у російських вищих навчальних закладах. Вони започаткували народницьку добу в політичному житті білоруського народу. Але, представникам національної інтелігенції, що недавно народилася, не вистачало власного інтелектуального потенціалу. Це було обумовлено імперською політикою Росії, яка всіма силами гальмувала процес білоруського національного відродження. Тому білоруська молодь відчувала на собі неабиякий вплив класиків російського народницького руху. В той же час, будучи частиною загальноросійського руху, власне білоруські народники наголосили про окреме буття білоруського народу, який є самобутньої гілкою дерева слов'янських народів, що має право на власну історію, культуру та самовизначення. Значну роль у цій справі зіграла група «Гомін». Однак, проголошуючи ідею національного розкріпачення білоруського народу, народники не ставили за мету утворення незалежної білоруської держави, задовольняючись національною автономією у складі майбутньої демократичної Росії.

– Нащадок народницького руху, партія Соціалістів революціонерів, успадкувавши народницькі постулати, так само ігнорувала ідею національної державності, віддаючи перевагу білоруській національній автономії.

– Марксистські, загальноросійські партії, що діяли на території Білорусі, РСДРП і Бунд, вороже ставилися до національно-державницької ідеї взагалі, мріючи про інтернаціональну, пролетарську державу нового типу. І якщо Бунд опікувався винятково питаннями єврейського населення, то РСДРП під гаслами пролетарського інтернаціоналізму, сприяло русифікації незначної частки найманих робітників, білорусів за походженням. Більш того, саме російські соціал-демократи, утворивши після Жовтневої революції 1917 р. РКП(б), стали головними руйнівниками БНР.

– Власне білоруський національний політичний рух у вигляді таких організацій як БРГ, БСГ і гурта національно спрямованої інтелігенції навколо газети «Наша Нива», перебуваючи під безпосереднім впливом марксистських соціалісти-

чних ідей, так само не ставили за мету утворення власної, білоруської держави. Прикладаючи титанічні зусилля на терені національно-культурного відродження білорусів, пробуджуючи національну самосвідомість, вони задовольнялися ідеєю національної автономії у складі демократичної Росії.

– Тобто жодна соціально-політична сила, що діяла на території Білорусі у другій половині XIX – початку XX ст., не ставило за мету утворення незалежної білоруської держави.

Як наслідок, коли з'явилася можливість розпочати власне, незалежне життя у білоруській державі, після Лютневої революції 1917 р., політична еліта Білорусі виявилася безпорадною у даному плані. Вона не була готова жодним чином й утворивши під впливом політичних подій того часу БНР, не спромоглася зберегти її для нащадків.

УЧАСТЬ ЄГИПТУ В МИРОТВОРЧИХ ОПЕРАЦІЯХ ООН НА АФРИКАНСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ

Юлія Христордова

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
магістр міжнародних відносин та зовнішньої політики
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: juliannaaa96@gmail.com

Єгипет є передовою державою Північної Африки й однією з найрозвинутіших країн Африканського регіону. Зовнішня політика Єгипту приділяє багато уваги африканському континенту. Враховуючи економічну відсталість, бідність, голод, несприятливі зміни клімату, епідемічні захворювання та терористичну загрозу, Африканський континент залишається небезпечним і нестабільним регіоном. Розростання конфліктів, у тому числі й на Африканському континенті, може викликати глобальну загрозу на міжнародній арені. Діяльність Організації Об'єднаних Націй з підтримки миру є одним з основних шляхів надання допомоги конфліктуєчим країнам у створенні умов для встановлення міцного миру. На початку XXI ст. миротворчість, здійснювана під егідою ООН, є ключовим напрямком діяльності Організації у справі підтримання міжнародної та регіональної безпеки, дієвим інструментом врегулювання збройних конфліктів. Єгипет займає гідне місце у миротворчій діяльності, а особливо в Африканському регіоні.

Мета даного дослідження полягає в аналізі миротворчої діяльності Арабської республіки Єгипет на Африканському континенті.

Миротворчі місії ООН залишаються головним і найбільш перевіреним інструментом підтримки міжнародного миру та безпеки. У своїй діяльності ООН спирається головним чином на два види операцій: 1) неозброєні місії спостерігачів і 2) операції з участю миротворчих сил, які у виняткових випадках самооборони можуть використовувати легку стрілецьку зброю. Миротворчості властива постійна динаміка, в силу зміни самої системи міжнародної системи і переформатування порядку в області безпеки.

Більшість операцій і найбільша кількість військово-поліцейського континген-

ту припадає сьогодні на Африку, де зосереджена найбільша кількість активних конфліктів.

На миротворчі операції ООН припадає близько 66% всього персоналу, при цьому 72% контингентів розміщені в Африці. Одна з основних проблем полягає в тому, що зазвичай держави, що володіють необхідними військовими можливостями і ресурсами, далеко не завжди зацікавлені в участі у миротворчій діяльності, а якщо і виявляють інтерес, то використовують свої ресурси поза місією ООН. Отже, переважну частину військових контингентів місії ООН надають держави, що розвиваються, які не в повній мірі володіють необхідними ресурсами і технікою, а участь розвинених країн є сьогодні скоріше символічною.

Миротворчий бюджет ООН у постбіполярний період варіювався у діапазоні 7-8 млрд., різко збільшившись у порівнянні з 1980-ми рр., коли на миротворчі цілі виділялося близько 150 млн. Але останні кілька років спостерігається скорочення витрат (з 7,316 млрд. в 2016-17 рр. до 6,7 млрд. в 2018-19 рр.). Головним чином у результаті запланованого закриття місії, а також зусиль адміністрації Д. Трампа зі скорочення бюджету (зокрема, було заявлено про намір США урізати миротворчий бюджет на 40%). Найдорожчі операції розгорнуті в Африці. У найближчому майбутньому, при відсутності нових місій, прогнозовано подальше зменшення обсягів фінансування у зв'язку із закриттям спільної миротворчої місії у Кот-д'Івуарі в 2017 р. і Ліберії у 2018 р.

Єгипет продовжує і надалі домагається посилення міжнародних дій через Організацію Об'єднаних Націй для досягнення колективної безпеки та відстоювання цілей, закріплених у Цілях і принципах ООН.

Єгипет є давнім і відданим учасником миротворчих операцій ООН. Перший внесок Єгипту в підтримку миру ООН відбувся у 1960 р. в Конго. З того часу Єгипет зробив внесок у 37 місій ООН з понад 30 тис. миротворців, розміщених у 24 країнах Африки, Азії, Латинської Америки та Європи.

Станом на 2020 р. в Африці розгорнуто сім миротворчих операцій. У даний час 35 африканських країн направляють миротворців у місії ООН. До першої десятки з 121 країни входять такі африканські країни як Ефіопія (7052 миротворця), Руанда (6348), Єгипет (3023), Гана (2788), Сенегал (2643).

За даними Департаменту миротворчих операцій, Єгипет посів третє місце серед найбільших країн-членів миротворчих операцій ООН. В цілому 729 єгипетських офіцерів і співробітників поліції проходять службу в миротворчих операціях США у різних країнах.

Каїр активно залучений у миротворчу діяльність ООН. За кількістю контингентів і офіцерів штабу Єгипет займає сьоме місце (з 127), а за кількістю військових спостерігачів – третє. Військові контингенти спрямовані в такі місії: Західна Сахара – 18 спостерігачів; Центрально-Африканська Республіка (ЦАР) – 1165 військовослужбовців, у тому числі 21 офіцер штабу; Малі – 220 військовослужбовців, у тому числі 12 офіцерів штабу; Конго – 513 військовослужбовців, у тому числі 21 військовий спостерігач; Дарфур (Судан) – 1138 військовослужбовців, у тому числі 19 військових спостерігачів і 26 офіцерів штабу; Ліберія – 2 військові спостерігачі; Південний Судан – 3 військові спостерігачі й 1 офіцер штабу.

Сформовані Каїром поліцейські підрозділи діють у Конго, Дарфурі (Судан), Центрально-Африканській Республіці та Малі. Найбільша кількість єгипетських військових спостерігачів знаходиться в Конго (23 людини) і в Західній Сахарі (21 осіб).

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Головним завданням Єгипту щодо миротворчих місій є:

1) ситуаційний аналіз і врегулювання криз: Єгипет не дарма називають суміжною ланкою між Близьким Сходом та Африкою, обидва регіони залишаються конфліктогенними та нестабільними. Головне завдання Каїру підтримувати мир і безпеку в регіоні;

2) захист цивільного населення: Єгипет наголошує на захисті цивільних осіб і на необхідності миротворчої діяльності для підтримки національних зусиль у цьому плані, належним чином враховуючи, що основним обов'язком цього завдання залишаються держави щодо захисту своїх цивільних осіб;

3) роль країн-учасниць військових формувань у формуванні політики: Єгипет наголошує на необхідності повної участі країн-учасниць у процесі прийняття рішень у Раді Безпеки для досягнення необхідної ефективності для миротворчих місій ООН на місцях;

4) інтеграція миротворчої діяльності та побудови миру: таким чином, щоб миротворчі зусилля супроводжувалися економічним відновленням і зміцненням потенціалу, заснованим на національній власності;

5) лідерські якості та підготовка кадрів для сучасної миротворчої діяльності ООН. Звісно, уряд Єгипту намагається позиціонувати себе як одного з лідерів африканського ринку і контактної точки для 54 країн континенту.

Отже, врегулювання конфліктів і проведення миротворчих операцій є вкрай складною та затратною діяльністю. Уряд Єгипту наголошує на важливості миротворчої діяльності в Африці, розуміючи нестабільність і конфліктність регіону. АРЄ є одним з головних учасників миротворчості, надаючи допомогу штабу військовослужбовців і спостерігачів.

У підсумку успіх або неуспіх операцій з підтримання миру залежить, перш за все, від сторін конфлікту і своєчасних дій Ради Безпеки ООН і держав-членів. Державам-членам ООН необхідно зважено підходити до питання фінансування миротворчих операцій, позитивним результатом яких стане не тільки поліпшення іміджу держав, а й зміцнення системи міжнародних відносин ХХІ ст.

АНАЛІЗ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Людмила Хрящевська

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: Ludahryashev30@gmail.com

Міграційні процеси завжди відігравали визначну роль у демографічному розвитку України.

З початку періоду незалежності постійні внутрішні міграції в нашій країні в основному відбувалися між містами. У середині 1990-х рр. ця загальна тенденція дещо порушилася через невизначеність з умовами проживання у містах періоду

економічної кризи, проте пізніше вона відновилася. Незначні міжобласні потоки мігрантів переважно спрямовуються із західного регіону до східних і південних областей. Частина з них у минулому становили організовані мігранти, переселення яких стимулювала держава.

Найбільше додатне сальдо міжрегіональних міграцій у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. було характерне для Києва. Маятникові міграції, як правило, здійснюються у великі міста з сіл і малих міст.

Причини постійних і маятникових міграцій, в основному, економічні та навчальні, що спричиняли соціальну мобільність. Передусім, люди їхали у пошуках роботи, кращих умов життя. Тоталітарна держава цілеспрямовано недооцінювала сільськогосподарську працю, залишала селян безправними заручниками колгоспної системи. Тоді як у місті дешево можна було купувати продукти харчування, вироблені селянами, а також отримувати безкоштовно житло, більшу зарплату й інше.

Еміграція з українських земель має давню історію. Частково інтенсивні потоки емігрантів пов'язані з поразками у визвольних змаганнях народу за свою державність або з примусовими виселеннями, що здійснювали колонізатори.

Чисельна добровільна еміграція з економічних мотивів відбувалася із західних районів України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. до Канади та США, а із східних – до Сибіру і на Далекий Схід Росії.

Три наступні хвилі еміграції мали переважно політичний характер. Вони пройшли після знищення більшовицьким режимом УНР, встановлення радянської влади у Західній Україні, а також знищення Української повстанської армії (кінець 40-х – початок 50-х років ХХ ст.).

Четверта (значно менша за розміром) хвиля стосується виселення так званих дисидентів (людей, що відкрито виступали проти комуністичного режиму у 1960-70-і роки).

Окрім того з середини 50-х і до 80-х років ХХ ст. значна еміграція відбувалася з економічних мотивів. Тисячі молодих людей їхали на освоєння цілинних земель у Казахстан, на спорудження новобудов у Сибір і на Урал.

Спостерігалася етнічна еміграція єврейського населення. У середині 1990-х років зростає еміграція з України до Росії та західних країн. У результаті еміграційних процесів сформувалася українська діаспора, яку умовно поділяють на західну та східну.

Східною діаспорою називають українське населення колишніх республік СРСР. Загальна чисельність їх тут перед розпадом СРСР становила близько 7 млн. осіб. З них майже 4,3 млн. проживали у Росії (найбільше на Кубані, в Сибіру, Далекому Сході, Москві). Близько 900 тис. становило українське населення в Казахстані, 600 тис. – у Молдові.

Після проголошення незалежності частина цих людей повернулася до України. У нових геополітичних обставинах початку 1990-х років обсяги міграцій істотно зросли. Україна, яка по-суті знаходиться у центрі міграційних переміщень зі Сходу на Захід, стала відігравати роль транзитної зони на шляху до країн Західної Європи.

У першому десятилітті ХХІ ст. після вжиття Державною прикордонною службою України заходів щодо протидії нелегальній міграції роль України як країни транзиту значно зменшилася. Тенденції міграційних процесів в Україні формують-

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

ся під впливом соціально-економічних обставин. 2013-2016 рр. були дуже складними для української економіки. Відбулося зниження ВВП, промислового виробництва, за винятком деяких галузей. Найбільший спад демонструють машинобудівна та металургійна галузі.

Скорочення прямих іноземних інвестицій, нестабільний зовнішній попит, істотне зниження капітальних інвестицій дозволять у найближчі роки розраховувати лише на внутрішній попит, потенціал якого, у порівнянні з попередніми роками, набагато слабкіший.

Несприятливі умови ведення бізнесу та низька платоспроможність населення ведуть до скорочення числа західних компаній на ринку і нереалізації інвестиційного потенціалу в Україні. Баланс поточного рахунку стабільно перебуває у негативній зоні. Загальний внутрішній і зовнішній державний борг України зберігає тенденцію до збільшення. Потреба економіки України у зовнішньому фінансуванні залишається на високому рівні.

Розглянемо динаміку загальної чисельності населення в Україні за статтю за 1990-2015 рр., яка має тенденцію до спадання.

Прогнозні розрахунки динаміки змін у чисельності населення, річних темпів природного приросту на 1000 осіб і показника чистої міграції на 1000 осіб для України були здійснені міжнародними експертами Світового Банку.

Експерти стверджують, що до 2050 р. очікується скорочення населення України майже на 10 млн. осіб. В Україні показник чистої міграції, як очікується, буде від'ємним. В Україні очікується стабільне зменшення чисельності представників вікової групи від 15 до 64 років. Результати демографічного прогнозу, розробленого фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень, також показують, що в Україні спостерігатиметься постійний демографічний спад. Тому питання ефективної міграційної політики, за рахунок якої можна б було компенсувати даний негативний аспект, на сьогодні є досить актуальне для України. У період між 1991 і 2012 роками загальна чисельність населення скоротилася більш ніж на 7 млн. осіб внаслідок різкого зниження народжуваності та негативного сальдо міграції. У дослідженні стверджується, що дана тенденція зберігатиметься, а загальна чисельність населення скоротиться ще на 10 млн. до 2050 р. Крім того, до 2050 р., за прогнозами, майже половина населення матиме вік понад 45 років. Частка осіб віком 60 років і більше збільшиться до 2050 р. в 1,5 рази, а осіб віком 80 років і більше за цей же період збільшиться у 3,4 рази.

Відповіддю на негативні тенденції економічного розвитку стало становлення та функціонування масштабних потоків зовнішньої трудової міграції. Цей процес в існуючих реаліях має більше позитивних наслідків для України, ніж негативних, і є свого роду запобіжником досягнення надмірної регіональної міграційної асиметрії в країні.

Представництво Міжнародної організації з міграції в Україні за фінансової підтримки уряду Канади реалізувало проект «Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції та грошових переказів в Україні» (2016 рік), в якому представлені аналітичні дані, що отримані у результаті проведення комплексного опитування українських трудових мігрантів і домогосподарств в Україні у 2014-2015 рр. Зупинимось детальніше на аналізі результатів цього дослідження трудової міграції. Основна мета проекту полягала у сприянні уряду України в розробленні політики, яка б ефективно використовувала зв'язок між міграцією та розвитком. Да-

ний проект акцентує увагу на тому, що не тільки фінансові потоки від трудових мігрантів до їхніх громад на батьківщині лежать в основі зв'язку між міграцією та розвитком, а й весь комплекс фінансового, людського та соціального міграційного капіталу має реальний потенціал суттєво вплинути на економічний і соціальний розвиток України.

Обсяг міжнародної трудової міграції в Україні на 2015 р. становив за результатами дослідження МОМ 688000 осіб, у т.ч. 423800 довгострокових (міграція не менше 1 року) і 264400 короткострокових трудових мігрантів. Окрім того, близько 310000 осіб висловили намір мігрувати у найближчі 12 місяців, що становить близько 45% від поточного обсягу.

В Україні внутрішня мобільність населення вдвічі більша, ніж кількість зовнішніх трудових мігрантів (1643000 осіб). Загальний обсяг внутрішньої міграції у 2014 р. становив 9% від економічно активного населення в Україні. Річні темпи внутрішньої мобільності у 2015-2016 рр. зросли приблизно на 50%. Обсяги міграцій за даними цього обстеження є меншими, порівняно з даними опитування Держстату та ІДСД ім. М.В.Птухи НАНУ, вочевидь це пов'язано зі зменшенням рівня відвертості респондентів у кризових умовах. Якщо проаналізувати мету перебування за кордоном мігрантів з України у 2014-2015 рр., то робота обумовлює поїздки 87,9% мігрантів, навчання 5,3%, возз'єднання родини (3,8%). Найменший відсоток припадає на вимушену міграцію (0,5%).

Довгострокові міграційні потоки спрямовані на чотири основні напрями, такі як Польща, Російська Федерація, Чехія та Італія.

Українські трудові мігранти, які вибирають Польщу, роблять це, у першу чергу, через великі ринки праці у цій країні, відносну свободу пересування, низьку загальну вартість міграції, існування у цій країні мережі трудових мігрантів, друзів і родичів, а також через соціально-культурну близькість. У період з 2000 по 2009 рр. відбувалося помітне зростання кількості українських трудових мігрантів до країн ЄС, від близько 59% до 86% всіх трудових мігрантів. З 2010 р. ця тенденція частково змінилася у протилежному напрямку, а у період з 2017-2020 рр. знов зростає.

Приблизно 28000 українських громадян отримують освіту за кордоном. Міжнародні студенти, так само як трудові мігранти, демонструють відсутність гендерного балансу, а саме, кількість чоловіків переважає кількість жінок у співвідношенні 2 до 1. З погляду регіонального розподілу, на відміну від тенденцій трудової міграції, міжнародні студенти більш рівномірно розподілені між п'ятьма регіонами України. Тим не менше, західний регіон продовжує переважати за кількістю студентів, а саме 35% усіх студентів походять з цього регіону. Три чверті цієї категорії – у віці 18-29 років, і решта 21% – у віці від 30 до 44 років. Такий розподіл можна пояснити тим, що українці виїжджають за кордон для отримання університетських і наукових ступенів, або з метою підвищення своєї кваліфікації.

Загальні тенденції міграційних процесів в Україні є такими: більший обсяг довгострокової трудової міграції до США й Канади, а також збільшення короткострокової трудової міграції до регіону ЄС і зниження до країн СНД; більше жінок братимуть участь у довгостроковій і короткостроковій трудовій міграції; набагато вищий рівень участі молодих людей (віком 18-29 років) у внутрішній і міжнародній міграції; більші зовнішні довгострокові й короткострокові потоки трудової міграції з міських районів, особливо з великих міст; збільшення кількості жителів з

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

північної, східної й центральної України, які будуть готові брати участь у довгостроковій трудовій міграції. Повернення на постійне проживання до України після тривалої трудової міграції – це поточна тенденція, яка показує ознаки зростання. Сектори зайнятості загалом схожі для короткострокових і довгострокових мігрантів України. Основними галузями зайнятості є будівництво, промисловість, ресторанно-готельний бізнес, домашній догляд і сільське господарство. Останні три сектори популярніші у країнах ЄС, тоді як торгівля й транспорт популярніші в країнах СНД. Між чоловіками й жінками існує чіткий поділ праці. Чоловіки в основному зайняті на будівництві, виробництві і в галузі транспорту, тоді як жінки зайняті в основному в догляді на дому й у готельно-ресторанному бізнесі.

Прогнозований дохід є важливим чинником у виборі країни призначення. Особистий щомісячний дохід у довгострокового трудового мігранта в середньому в чотири рази вищий, ніж середній дохід мешканців України.

Різниця у заробітній платі залишається основним фактором, який підштовхує українців до міграції. Це вимагає від українського уряду проведення економічних і соціальних реформ, спрямованих на забезпечення сталого економічного розвитку в країні. Тим не менш, міграційні потоки можуть зрости, якщо напружені політичні відносини з Росією ще більше загострюватимуться і перейде на інші регіони країни. У такому випадку можна очікувати на зростання кількості осіб, які прохатимуть притулку за кордоном. Тим не менше, країни ЄС залишатимуться основними країнами призначення для українських мігрантів.

ПРОВЕНІЄНЦІЙ, ЯК ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ МАТЕРІАЛ У ВИВЧЕННІ ТА ДОСЛІДЖЕННІ ПРИВАТНИХ БІБЛІОТЕК (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВІДДІЛУ БІБЛІОТЕЧНИХ ЗІБРАНЬ ТА ІСТОРИЧНИХ КОЛЕКЦІЙ НБУВ)

Тетяна Якубова

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
науковий співробітник

Україна, 01601 м. Київ, вул. Володимирська, 62

e-mail: tanya.yakubova@ukr.net

Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУВ) зберігає фонди приватних бібліотек. Масиви літератури з унікальними провенієнціями дозволяють провести вивчення й атрибуцію бібліотек, книги з яких потрапили до фондів НБУВ у різні часи. Серед провенієнцій найбільш поширеними залишаються екслібриси, печатки.

Роль екслібриса, як носія історико-книгознавчої, джерелознавчої інформації є досить значною. Залишаючись нерозривно зв'язаний з книгою, екслібрис здатен виконувати функцію документального джерела при дослідженні постаті власника бібліотек. За його допомогою можливо прослідкувати долю окремого екземпляру видання на всьому протязі його побутування. Завдяки вивченню книжкових знаків та їх джерелознавчим відомостям вдається отримати додаткову інформацію

про культуру книговолодіння.

Робота з екслібрисом включає пошук відомостей про власників книг. Також враховується інформація про книжкові зібрання суміжні з власником книг, біографічні відомості про автора екслібриса, якщо він відомий. Часто техніка виконання екслібриса, його художня цінність і хронологія мають також історичну цінність.

Завдяки дослідженням книг з екслібрисами генерал-губернатора М.І. Черткова співробітникам відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ вдалося знайти та вибрати у фондах зазначеного відділу його бібліотеку. Бібліотеку М.І. Черткова досліджувала й атрибутувала книгознавець З.Б. Афанасьєва. Результати дослідження надані у статті «Изучение частных коллекций и библиотек как памятников книжной культуры в Национальной библиотеке Украины имени В.И. Вернадского».

Михайло Іванович Чертков (1829-1905) – російський генерал, учасник Кримської, Кавказької війн, Воронежський, Волинський, Київський, Варшавський генерал-губернатор, член Державної ради Російської імперії. За роки своєї військової та державної служби Михайло Іванович Чертков зібрав багату бібліотеку. Останнє місце перебування приватної бібліотеки відмічено у Кагарлику, де знаходився маєток генерал-губернатора. Співробітниками зазначеного відділу знайдені книги іноземними мовами. У фонді літератури французькою мовою гербовий екслібрис генерал-губернатора М.І. Черткова розміщений на французькій книзі *Maurice Block. Dictionnaire de l'administration française. – P.: Saints-Peres, [s.a.] – 1630 p.* На гербовому екслібрисі зображений герб генерал-губернатора та міститься напис: «М.И. Чертков. М. Tchertkoff». Поки що не встановлені шляхи та джерела надходження бібліотеки М.І. Черткова до фондів НБУВ, але це наукове питання має перспективи для досліджень.

У фонді літератури французькою мовою виявлено книги з бібліотеки графа О.С. Уварова. Приналежність книг до цієї бібліотеки підтверджує гербовий екслібрис О.С. Уварова. Гербовий екслібрис невеликого розміру – літографований книжковий знак на білому папері із зображенням герба Уварових і стилізованим слов'янським написом: «Из книг Алеуя Уварова». Гербовий екслібрис О.С. Уварова міститься на виданнях творів Вольтера, зокрема, на оправі книги *Œuvres complètes de Voltaire. Theatre. – Paris, 1817. – 502 p. (Із фр. В 5744).*

Бібліотека засновника Московського археологічного товариства графа О.С. Уварова знаходилась у селі Поречье, Можайського повіту Московської губернії. Сучасники вважали цю бібліотеку неперевершеною за її історико-археологічним змістом. У бібліотеці зберігалось близько 100 тис. томів книг з різних галузей знань і близько 3000 рукописів.

На книгах з фонду літератури французькою мовою поруч з печаткою «Миколаївський історико-археологічний музей» знаходиться гербовий екслібрис: «Из книг графа А. Уварова».

Граф Олексій Сергійович Уваров – засновник «Московського археологічного товариства» (1864 р.). У 1847 р. при обговоренні проблеми історії Північного Причорномор'я в «Археологічно-нумізматичному товаристві» була створена програма, яку О.С. Уваров прагнув здійснити. Він вирішив за свій рахунок провести дослідження пам'яток узбережжя Чорного моря від гирла Дунаю до Сухумі. Подорож була здійснена у 1848 р. О.С. Уварова супроводжував випускник Академії мистецтв М.Б. Вебель, який виконував малюнки старожитностей. О.С. Уваров відвідав

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Херсон, Ольвію, острів Березань, Одесу. Під час цієї подорожі О.С. Уваров не проводив археологічних розкопок в Ольвії, але ним у родовому маєтку Карачарове у 1849-1850 рр. була написана книга: *Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря графа Алексея Уварова. – СПб., 1849-1850. – 138 с.* При написанні цього твору автор використовував, зокрема, праці грецьких і латинських авторів: Повсанія, Геродота, Діона Хризостома, Плінія. До своєї праці він залучив книги та статті дослідників Ольвії: П.С. Паласа, І.П. Баламберга, Є.Є. Келера, П.І. Кепена. Книга, написана на епіграфічному та нумізматичному матеріалі, визначила головні етапи історії грецького античного міста-поліса – Ольвії.

У 1853-1854 рр. О.С. Уваров очолив експедицію до Таврійської губернії та працював в Ольвії, Неаполі Скіфському, Херсонесі. Цілком імовірно, що після подорожі на Південь, проведення археологічних розкопок граф О.С. Уваров передає частину своїх книг, щодо історії стародавніх Греції та Риму, до бібліотеки музею у Миколаєві. Родина Уварових мала певні бібліофільські традиції. Книги, що надіслала графиня П.С. Уварова до Києва в бібліотеку товариства Нестора Літописця при університеті Св. Володимира й археологу В.В. Хвойці, впливали на формування поглядів наукового та культурного середовища київської інтелігенції та сприяли розвитку археології та бібліотечної справи в Києві. Книги археолога графа О.С. Уварова, які надійшли до бібліотечних фондів музею у Миколаєві, були співзвучні з ідеєю «Московського археологічного товариства», а саме «уничтожить равнодушие к отечественным древностям» та сприяли розвитку музейної й археологічної науки на Півдні України.

У фонді відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ зберігається понад 700 книг, які мають ознаки приналежності до особової бібліотеки Олександра Васильовича Кочубея: наліпки з екслібрисом у вигляді герба роду Кочубеїв. Бібліотеку О.В. Кочубея досліджувала й атрибутувала книгознавець Т.Є. Мяскова. Результати досліджень надані в її статті «Особова бібліотека Олександра Васильовича Кочубея у фондах НБУВ: історія побутування та сучасний стан».

Олександр Васильович Кочубей (1788-1866) – відомий представник дворянської родини Кочубеїв, сенатор, член державної ради Російської імперії, дійсний таємний радник. Академік М. Жулинський пише, що визволення українського письменника та історика П. Куліша (1819-1897) із заслання стало можливе «завдяки протекції сенатора Кочубея».

В оформленні родового герба дворянської родини Кочубеїв, який зображений на екслібрисі, можливо відмітити поєднання геральдичної традиції Речі Посполитої та козацької доби в Україні. У нижній частині екслібриса – гасло: «*Elevo ubi consumer*». У фонді літератури французькою мовою екслібрис О.В. Кочубея досліджений на книзі *Dictionnaire de la conversation et de la lecture. T. XXIII. – Paris: Belin-Mandar, Libraire, 1835.*

Провенієнції, досліджені на виданнях відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ, надають значний джерелознавчий матеріал для атрибуції бібліотек, розкривають традиції збирання книг відомими бібліофілами XIX ст.

КРАЄЗНАВСТВО

**«КОМУНІЗАЦІЯ» І ДЕКОМУНІЗАЦІЯ МИКОЛАЄВА:
ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ПІДСУМКИ ТОПОНІМІЧНОЇ ІСТОРІЇ
(ДО П'ЯТИРІЧЧЯ «СТРІМКОЇ» ДЕКОМУНІЗАЦІЇ 2015-2016 рр.)**

Олег Бобіна

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
кандидат історичних наук, доцент
Україна, 54025, м. Миколаїв, просп. Героїв України, 9
e-mail: oleg.bobina@nuos.edu.ua

На людину, як на особистість, на свідомість цієї особистості впливає багато природних і соціальних факторів. В усі часи влада, якою б вона не була, намагалась сформувати лояльного підданого. Однією з основ свідомості такого лояльного підданого є «політична», «масова», «колективна пам'ять». Ці феномени та структури формуються за допомогою санкціонованих владою публічних заходів – святами, меморіальним місцями (пам'ятниками), освітніми заходами. У домодерних суспільствах формування свідомості досягалось за допомогою віри і релігії, зброї. Масові, постмодерні суспільства, використовують для такого впливу більшу кількість інструментів, не відкладаючи традиційних. У тому числі продуману топонімічною політикою.

Топонімічна політика як значний інструмент поширилась з ХІХ ст. Найбільш яскравими зразками топонімічної політики та політики меморіалізації стали практики «нових», «модернових» тоталітарних держав в Європі у ХХ ст. Маємо на увазі радянську Росію (СРСР) і нацистську Німеччину. Одразу зауважимо, що ми вважаємо СРСР (1922-1991) особливою формою Російської імперії, з відповідною імперською масовою свідомістю, яка втілилась, у тому числі, і в топонімічній політиці. В основі цієї політики лежала комуністично-більшовицька (російсько-імперська) ідеологія постмарксистського зразка із своїми постулатами символічно-міфологічного змісту. Особливо, цей символізм виявлявся у 1917-1941 рр. (у довоєнний час). Саме цей час ми і називаємо етапом «комунізації» топонімічного середовища. Згодом така політика пом'якшала в силу багатьох причин. А з 1989 р. почався етап декомунізації. Декомунізація охопила весь СРСР і суспільства, які так чи інакше опинились у сфері його впливу. Достатньо згадати незакінчену топонімічну декомунізацію в Росії (Санкт-Петербург, Єкатеринбург), часткову декомунізацію у Білорусі (обмежена лише Мінськом), масову декомунізацію балтійських країн і східноєвропейських країн.

Після об'єднання Німеччини, на східних землях, землях НДР відбувались аналогічні процеси. Маємо і топонімічну декомунізацію в Україні. Декомунізація в Україні пояснюється необхідністю переформатування масової свідомості, політичної культури і пам'яті на європейські та загальнолюдські цінності. В основі цих цінностей індивідуалізм, індивідуальна свобода і відповідальність, громадянське суспільство і його відповідальність, відповідальність держави і т. ін. Зрозуміло, що ці цінності суттєво відрізняються від тих, що пропагують «північно-східні брати». Невелика частина національної верхівки з 1991 р. обґрунтовувала необхідність декомунізації ширим бажанням порвати з Росією і «руським миром».

З 2014 р., з початком військової агресії Росії, тимчасової окупації Росією Криму й окремих районів Донецької та Луганської областей, процес декомунізації став ідентифікатором суверенітету України, як незалежної держави і громадянськості її мешканців. Декомунізація обґрунтовувалася необхідністю порвати символічно-міфологічний зв'язок з «братським» народом, який підтримав агресію своїх правителів проти України.

Під декомунізацією ми розуміємо і розглядаємо систему державних і громадських заходів, теоретичну і практичну діяльність, що направлені на відмову від існуючого впливу та наслідків комуністичної ідеології радянського зразку після деконструкції радянсько-комуністичного режиму. Декомунізація в Україні пройшла у кілька етапів. Найбільш рішучою стала «стрімка» декомунізація П. Порошенка (2014-2019). Прийняття чотирьох декомунізаційних законів навесні 2015 р. дала правові підстави для цього процесу. В тому числі, для топонімічної декомунізації. Історія топонімічної декомунізації у Миколаєві посідає своє місце у загальному процесі.

З погляду топонімічної історії Миколаїв цікавий тим, що отримав перші назви своїх вулиць лише на шостому десятку років своєї історії. Перше часткове перейменування вулиць відбулось у 1890 р. до сторіччя заснування міста. Друге і найбільше перейменування відбулось у 1920-1941 рр. Ми називаємо цей час «комунізацією-радянізацією» топоніміки міста. Цей час залишає в місті назви пов'язані із «світовою революцією», «вождями пролетаріату», «славою більшовицької революції», «індустріалізацією і колективізацією» та низкою інших визначних феноменів в історії СРСР. «Українізація» не особливо відбилася на топоніміці міста. В умовах нацистської окупації (16.08.41 р. – 28.03.44 р.) всі перейменовані вулиці отримали дореволюційні назви. Після вигнання нацистів відбулася чергова хвиля радянських перейменувань і поширення нової топоніміки у нових районах міста. Післявоєнні роки, на нашу думку, були самими безсистемними у топонімічній історії міста.

У 1991 р. і 2015 р. Миколаїв опинився в унікальній ситуації. На території міста разом із селищами нараховувалося 11 вулиць Вітовських (від 1-ої до 11-ої), 6 вулиць Воєнних, 7 вулиць Гайдамацьких, 16 вулиць Козацьких, 8 Ліній, 4 вулиці Олівійських, 10 вулиць Продольних, 4 вулиці Поперечних, 5 вулиць Січевих, 5 Слобідських, 5 Ігульських. Поряд з вулицями – провулки з аналогічними назвами. Звичайно, що достатньо була представлена «Ленініана»: три пам'ятника Леніну, пам'ятник на території університету Петра Могили (ректор не демонтував пам'ятник до останнього, виправдовуючись новим пам'ятником Петру Могили, який стояв поряд, але дивились ці пам'ятники в різні боки), стела Леніну. Зрозуміло в наявності були – площа Леніна, проспект Леніна і вулиці Леніна у найближчих поселеннях. Декілька вулиць Ілліча, Ульянових, Марії Ульянової, родини Ульянових, Юних Ленінців і т. ін. В «комуністичний» набір входили вулиці названі на честь К. Маркса, Ф. Енгельса, Р. Люксембург, К. Лібкнехта, Комінтерну, «25 Октября», Комунарів, «Красных Майовщиков», Комсомолу та Комсомольські, Чекістів, Латиських стрільців, Дзержинського й ін.

Перші «антикомуністичні» перейменування відбулися ще за комуністів. До двохсоті річниці заснування міста, влада спокійно, без ідеологічних мордувань, перейменувала вул. Плеханівську у вул. Потьомкінську. Таким чином, імперські принципи радянської комуністичної ідеології абсолютно спокійно переважали

європейськість Георгія Плеханова. Протягом 1990-х рр. без комуністичних істерик вул. Свердловій повернули назву Спаська, а вул. Рози Люксембург – Нікольська. Декомунізація була забута до «Помаранчевої революції». Невеличка частина української інтелігенції міста Миколаєва зрідка говорила про перейменування вулиць і перенесення пам'ятників. Але колективна пам'ять «про центр суднобудування імперії» і надії на «велику Росію і руських братів» швидко придушували ці маргінальні потуги. Президент В. Ющенко зосередився на увічненні пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. Про декомунізацію звичайно не згадували за президентства В. Януковича. Більше того компартія України посилила свої позиції.

Антикримінальна революція знову зробила декомунізацію актуальною. Черговий етап декомунізації у Миколаєві почався з демонтажу пам'ятника Леніну 22 лютого 2014 р. працівниками міської комунальної служби. Під час демонтажу відбулися сутички між прихильниками та противниками демонтажу. Тоді ж вперше масово стали використовувати т. зв. георгіївські стрічки для ідентифікації «своих захитників». До 2015 р. декомунізація обмежилась «ленінопадом» і перейменуванням площі Леніна у Соборну. Контрреволюційна збройна агресія Росії, сепаратизм та їх підтримка з боку комуністичної партії України загострили необхідність декомунізації. «Отримавши» у квітні 2015 р. законні інструменти декомунізації, міська влада до останнього відтягувала своє рішення, прикриваючись рішеннями комісії з перейменувань і т. зв. електронними консультаціями з громадянами міста. Лише «загроза» вольового рішення з боку непопулярного обласного очільника здійснити швидку декомунізацію примусила міського голову видати розпорядження (19.02.2016 р.) про перейменування об'єктів топоніміки.

Під час обговорення з'явилося кілька таборів-партій. Перша партія – партія «старовірів», партія повернення до історичних назв. Адепти цієї партії ігнорували закономірності функціонування мови, ігнорували сенс історичного розвитку. Вершиною досягнень цієї партії стало повернення історичної назви «вул. Безіменна». Ця партія домоглася назв «Погранична», «Кузнецька», як зразок ігнорування ratio. Друга партія – «виноградно-яблучна». Члени цієї партії любили історію, але не любили її контраверсійних моментів. Тому намагались декомунізувати назви вулиць фруктовими назвами. Третя партія – партія «комуно-руського» напряду, намагалася зберегти все що можна й обрізати все проукраїнське. Цікаво, що прихильники цієї партії виступали проти проукраїнської назви проспекту «Героїв України», погодившись просто на проспект «Героїв». Можливо сподіваючись, що за вдалого сепаратистського перевороту не треба буде змінювати назву. Проукраїнська партія була найменшою. Самими активними національними общинами були болгари та євреї.

У підсумку топонімічна декомунізація має 129 змін. Частково українізована миколаївська топоніміка. Близько двох десятків назв стали виразно українськими (до 20% всіх нових назв). Найкраще попрацювали болгари отримавши одинадцять нових топонімів у Тернівці. Велику частину топонімів просто повернули, прикриваючись принципом історизму. Як на нашу думку, це свідчення обмеженості поглядів, відсутності творчого підходу. Декомунізація засвідчила такі якості міського голови, як хитрість, лукавство, здатність до закулісних ігор. Це виявилось у найменуванні вул. К. Лібкнехта новим іменем Шнеерсона (хоча

пам'ятний знак цьому діячу на зовсім іншій вулиці), у позиції щодо проспекту Героїв України та безбарвної назви Центрального проспекту. На нашу думку, досить пасивно вели себе миколаївські історики. Миколаївська інтелігенція не зайняла чіткої позиції, тому що частина залишилась на проросійських позиціях і зачала, частині – все одно, а проукраїнської інтелігенції майже не видно.

Але незважаючи на ці негаразди, декомунізація відбулася. І навіть в такому урізаному вигляді вона відіграла свою роль у формуванні нового топонімічного середовища.

МІСЬКИЙ ПРОСТІР І ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ (на прикладі м. Миколаєва)

Оксана Господаренко

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
к. і. н., доцент кафедри історії
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: kseniagospodarenko@gmail.com

Кожне місто має свою історію, кожне місто має свою пам'ять. У кожному місті можна віднайти різні виміри (політичні, соціальні тощо), які втілені у різних просторових формах. Мова йде про своєрідний меморіальний ландшафт, який формується завдяки так званим «місцям пам'ять». Ці меморіальні ландшафти, в яких, по суті, втілена історія міста, є важливим чинником для визначення ідентичності міста та його мешканців.

Робота з «ландшафтними» дискурсами має значення не лише у теоретичному та методологічному плані, а й у практичному. Для нинішньої України важливим є питання реконструкції міського простору. Українські міста потребують оновлення у зв'язку з «трансформацією локальної, національної ідентичності».

«Такої противоречивий Николаев. На одном перекрестке можно увидеть памятник чекистам и храм Киевского патриархата, крест в честь 2000-летия Рождества и обшарпанную гостиницу с совковым прошлым, торговый центр и банк. Тут же сквер Европы с львами из фальшивого мрамора и милыми фонтанчиками; популярный ночной клуб и безалкогольный ресторан, который содержат набожные хозяева; памятник Небесной Сотне и недостроенное «Сердце города»; Адмиралтейство и зелёный уголок «Московской Доброты»; памятник украинскому матросу Гнату Шевченко и казармы, ставшие краеведческим музеем; Адмиралтейский шпиль и барельефы эпохи социализма. Вся история города от князя Потемкина до Майдана в одном флаконе» (з матеріалів Ю. Любарова).

Мова у цьому уривку йде про одну із найдавніших вулиць міста – Садову. Вулиця фактично починається від Адміралтейства з пам'ятником Григорію Потьомкіну поруч. Через дорогу розміщується сквер відомий серед миколаївців як «Серце міста». Закладений сквер був ще у 1863 р. й отримав назву Гімназичний (розташовувався навпроти Олександрівської чоловічої гімназії, нині – Миколаївський будівельний коледж), згодом був перейменований на Манганарівський, на честь командира Чорноморського флоту і миколаївського

військового губернатора М.Манганарі. У радянські часи сквер отримав назву Пролетарський, а у 2016 р. йому повернули історичну назву – Манганарівський. Сквер має форму практично правильного п'ятикутника і «пентаграму» пішохідних доріжок.

На наступних кварталах, між вулицями Спаська і Потьомкінська, простягнувся Сквер Ради Європи. У 2010 р. там з'явився монумент «Єдина Європа», а у 2015 р. – пам'ятник Небесній сотні. Для багатьох миколаївців це місце пов'язано з подіями Майдану 2013-2014 рр.

На маленькому майданчику, між вулицею Потьомкінською та проспектом Центральний, у 2001 р. встановлено пам'ятний хрест на честь 2000-ліття Різдва Господнього. Поруч розміщується Кафедральний собор Касперівської ікони Божої матері (Миколаївська єпархія ПЦУ).

Від проспекту Центральний до вулиці Севастопольської розміщується Сквер, центральною композицією якого є пам'ятник «Співробітникам міліції, що полягли в боях за Батьківщину при виконання службових обов'язків» (1977 р.).

«Садовая – зеркальце города. Небольшой осколок, в котором отражается душа Николаева, не успевшего выскочить из прошлого, не имеющего воли шагнуть в будущее. Так и стоит он (мы!) на перекрестке времён, тщетно пытаюсь одной рукой сохранить следы истории, а другой – натянуть на себя конъюнктурные одежды сего дня».

ПРОБЛЕМА ВЫВОЗА НЕЧИСТОТ И ПРОЦЕСС ЕЕ РЕШЕНИЕ НИКОЛАЕВСКОЙ ГОРОДСКОЙ УПРАВой В 1915 ГОДУ

Геннадий Коваль

Новосафроновская общеобразовательная школа I-III ступеней
старший учитель, учитель истории и географии
Украина, 56620, Николаевская область, Новоодесский район, с. Новосафроновка
e-mail: genkoval0805@gmail.com

Жизнедеятельность человека приводит к образованию мусора, нечистот, отходов. Не был исключением и город Николаев. Деятельность общественного управления в отрасли городского хозяйства Николаева изучалась автором ранее. Проблема вывоза нечистот в Николаеве всегда имела большое значение. Рассмотрим процесс ее решения Николаевской городской управой в 1915 г.

8 января 1915 г. заведующий хозяйством портового обоза Николаевского Адмиралтейства срочно обратился с рапортом в Николаевскую портовую контору.

В рапорте сказано, что ввиду данного разрешения городской управой своему обозу, производит выливку нечистот на ближайших свалках, подано ходатайство конторы порта городскому управлению сделать такое исключение и для портового обоза, так как в настоящее время сильная грязь настолько препятствует движению по степи, на грунтовой дороге, что нет никакой физической возможности производить вывоз нечистот на дальние свалки, без вреда для здоровья лошадей, которые в настоящее время совершенно измучены бездорожьем и невылазной грязью, за неимением мостовой до места свалок. Подписано надворным советник

Григорьевым. Произведена резолюция старшего помощника командира порта: «Срочно просить городскую управу разрешить казенному обозу. Подписал Генерал-майор Ульянов 7 января».

Состоянием дел были озабочены и ассенизаторы Николаева. 10 февраля 1915 г. подрядчиком Симоном Моисеевичем Шейниным было направлено прошение в Николаевскую городскую управу. В нем отмечено, что «место свалки нечистот находится на большой отдаленности от города. Дорога, ведущая к этому месту, не вымощена и нешоссирована, и вследствие, в настоящее время сильной распутицей, добраться до места свалки, даже шестириком хороших лошадей, абсолютно невозможно. – Высшая администрация города за незначительное нарушение санитарии очень строго наказывает.

По коллективному ходатайству ассенизаторов города Николаева, комиссия произвела личный осмотр этой дороги и нашла ее в ужаснейшем виде, хотя комиссия пришла к заключению, что нужно принять к этому надлежащие меры, но это дело будущего; и вывоз нечистот в указанное место сделался, повторяю, невозможным и мне, поневоле, приходится отказаться от работ.

Исходя из этого положения, я решил обратиться к Вашему Высочородию с покорнейшей просьбой о принятии с своей стороны каких-либо мер к улучшению моего положения, распорядившись отвод для свалки нечистот ближайшего места, дабы вывоз таковых сделался более или менее возможным.

Считаю нужным доложить, что в одно время я поэтому поводу обратился к командиру Прагского полка и мне было отведено место для этой цели на задней площади лагерных мест.

Надеюсь, что упомянутый батальон пойдет навстречу моей просьбе, если примет во внимание, что от переполнения нечистоты могут выйти из пределов ям, что это влечет за собою весьма грустные последствия».

23 февраля поступило обращение № 1968 в городскую управу начальника Николаевского исправительного арестантского отделения с сообщением о том, что надзирателями отделения, сопровождавшими ассенизационные обозы на городскую свалку, доложено, что за отсутствием там сторожей, они лишены возможности получать квитанции, удостоверяющие вылитие нечистот на свалке. Высказано прошение городской управе, сделать со своей стороны, по этому поводу, надлежащее распоряжение.

17 марта смотрителем свалки М.Зверинским дан ответ Николаевской городской управой (№ 2921) и начальнику Николаевского исправительного арестантского отделения. В нем отмечено, что «будка, где хранятся и выдают квитанции, в удостоверение вылития на свалке нечистот, находится на довольно большом расстоянии от места слива нечистот, ввиду чего всему обозу, приходится ехать от места свалки к будке за квитанциями и если сосчитать время, потраченное на вышеупомянутую поездку и обратно, то проходит более 3-х часов, но еще и зачастую бывает, что обоз не застает в будке сторожей и тогда уже ему приходится ждать неопределенное число часов. Из вышеизложенного городская управа может видеть, что существующий порядок, крайне пагубно отражается, как на доходности, так и на отдыхе вверенного мне обоза.

Соблюдая интересы казны, передано прошение городской управе, сделать с своей стороны зависящее распоряжение смотрителю городских свалок, о выдаче квитанций, в удостоверение вылития на свалке нечистот, на самом месте слива.

Со времени перевода свалки квитанция выдается правильно на верхней свалке».

В борьбе с выливанием нечистот в Николаеве активное участие принимали ночные сторожа, контролеры, полицейские. 20 мая в комиссию по найму ночных сторожей от контролера Московской части участка Ивана Лаптева получено рапорт, в котором указано, что в ночь с 18 на 19 мая проверены ночные сторожа в Московской полицейской части и замечено: «Мною задержана и доставлена в Московскую часть ассенизационная бочка № 6/6 из обоза, принадлежащего Цукерману и разливавшая нечистоты по Пограничной между Малой Морской и Малой Мещанской улицами. При бочке задержан и сдан в часть рабочий Ларионов, о чем прилагая при этом записку дежурного надзирателя имею честь доложить».

Хозяйственно-распорядительным отделом Николаевской городской управы направлено Николаевскому градоначальнику информацию о двух рапортах контролеров ночных сторожей С. Изопольского и И. Лаптева о разлитии нечистот по улицам города. ассенизационным обозом, принадлежащим Хлеву Цукерману, в ночь на 18 и 19 мая. Указано, что «городская управа со своей стороны покорнейше просит наложить на лиц виновных в разлитии нечистот взыскание в высшей мере».

11 августа в Николаевскую городскую управу от смотрителя городских свалок нечистот мусора и карьеров поступил список сборщиков и указано место их службы: 1. Михаил Писевич – от Старообрядческого кладбища до Мастеровой; 2. Владимир Баделюк – под Ракетными заводами; 3. Нестор Иванов – под Старым Кладбищем около боен; 4. Иона Кръжановский – под Костомольней на мусорке (Водопойские балки); 5. Яков Цуканов – свалка нечистот за кладбищем; 6. Иван Дворников – площадь Шлагбаума против кладбищ Карантинного и Еврейского; 7. Иван Данилов – в конце Кузнечной улицы и песчаный карьер; 8. Иван Иванцов – свалка нечистот за кладбищем, дневной; 9. Петр Абрамов – свалка нечистот за кладбищем, ночной. 10. Михаил Золоторжевский – на Спасско-Вокзальном шоссе на мусоре.

25 сентября николаевским полицмейстером сообщено (№ 10728) в Николаевскую городскую управу, что им одновременно поручено приставу 2-й Адмиралтейской части принять все меры к обнаружению виновных в разлитии нечистот, при следовании их на свалку, для чего в распоряжение пристава будет командирован ежедневно, с 7 часов вечера один конный стражник для наблюдения за ассенизационными обозами.

15 октября санитарным врачом направлено в городскую управу сведение, что в ночь на 13 октября, неизвестно чьим ассенизационным обозом были разлиты помой по Херсонской улице, в квартале между 1-й и 2-й Слободскими улицами, на месте разлития была произведена дезинфекция негашеной известью.

5 декабря строительное отделение управы обратилось в хозяйственно-распорядительное отделение Николаевской городской управы с информацией, что дорога, ведущая к свалкам, загрязнена экскрементами, разлитыми частными ассенизационными обозами, настолько, что слой на ней образовался более полуаршина.

В виду этого и в предупреждение распространения заразы, строительное отделение, сделав вместе с этим распоряжение приступить немедленно к очистке означенной дороги, наймом рабочих арестантов, просило хозяйственно-распорядительное отделение учредить более строгий надзор за ассенизаторами и привлекать их за разлитие по городу нечистот к ответственности, так как очистка

упомянутой дороги вызывает громадные расходы со стороны города. Подписано членом управы Менкини, делопроизводителем отдела. Читано для исполнения смотрителю свалок.

7 ноября членом Николаевской городской управы, заведующим хозяйственно-распорядительным отделением А.С.Грачевым был подан доклад. В нем сказано, что «неисправность дороги, ведущей к городским свалкам нечистот настолько затрудняет возможность пользования ее в осеннее время, что сообщение между городом и свалками становится положительно недоступным.

В результате неудовлетворительного состояния означенной дороги ассенизационные обозы, будучи лишены возможности достигнуть свалок нечистот разливают нечистоты на пути к свалкам, чем сильно загрязняют прилегающий район, угрожая санитарному благосостоянию города.

В настоящее время в виду чрезвычайно неудовлетворительного состояния дороги, а также из опасения быть подвергнутым административному взысканию за разлитие нечистот в городе, не доезжая городских свалок, обратились к Николаевскому градоначальнику с ходатайством разрешить им приостановить временно работу обозов.

Ходатайство градоначальника препровождено управе при предложении от 27 ноября 1915 года за № 21135, на ее распоряжение.

Докладывая об изложенном и принимая во внимание, 1) что приостановка деятельности частных ассенизационных обозов поставит обывателей в весьма затруднительное положение и 2) что финансовая комиссия при рассмотрении сметы на 1916 год уже внесла кредит в сумме 5000 рублей, высказав при этом свои соображения об устройстве мостовой, имею честь просить управу войти с срочным докладом в собрание думы об ассигновании 5000 рублей на экстренное замощение дороги к городским свалкам по прилагаемому при этом плану строительного отделения управы, составленному согласно мнению финансовой комиссии».

27 ноября николаевским градоначальником препровождено (№ 2113) в Николаевскую городскую управу прошение держателей ассенизационных обозов в городе Николаеве Шейнина, Цукермана и Резникова. Предложено городской управе о последующем незамедлительно представить их, с возвращением приложения.

Таким образом, мы видим, насколько сложной была проблема вывоза нечистот и разноплановым решением ее Николаевской городской управой, с помощью многих служб, учреждений, чиновников, руководителей города.

PODKARPATORUSKÝ KLUB V LONDÝNĚ

David Hubený

Specialista Národní archiv ČR
Česká republika, Praha 4 – Chodovec, PSČ 149 00
e-mail: david.hubeny@nacr.cz

Úvod

Československý zahraniční odboj během druhé světové války se živě zajímal o dění na Podkarpatské Rusi, kterou postupně okupovalo Maďarsko v letech 1938-1939.

Připojení k Maďarsku a odstřižení českých zemí od Podkarpatské Rusi samostatným Slovenskem však velmi ztížilo získávání údajů o vývoji na území Podkarpatské Rusi. Československé exilové úřady se snažily tyto překážky překonat, ale dosažené výsledky byly neuspokojivé. Jedním ze symbolů zájmu československého odboje o Podkarpatskou Rus bylo jmenování ruský orientovaného Podkarpatorusa Pavla Cibereho do Státní rady, která v emigrantském prostředí nahrazovala Národní shromáždění. Naneštěstí vystupování Pavla Cibereho bylo v tomto kolektivním orgánu rozporuplné a jmenování dalšího člena Státní rady pocházejícího z Podkarpatské Rusi, ukrajinsky orientovaného Ivana Petruščáka, vedlo k Cibereho absencím na jednáních Státní rady a posléze k demisi. Komunist Ivan Petruščák však dokázal zájmy Podkarpatské Rusi velmi zdatně propagovat a získat si přitom i nespornou vážnost.

V českém prostředí bylo od 19. století velmi rozšířenou občanskou aktivitou zakládání nejrůznějších zájmových spolků. Ty vznikaly i během působení v emigraci a zájem o Podkarpatskou Rus nalezl své zhmotnění právě v jednom ze spolků.

Stanovy, vznik klubu a jeho činnost

Počátkem roku 1944 se v Londýně konstituoval „*Podkarpatský klub*“, jenž si vytkl za cíl „*soustřediti veškeré pokrokové síly podkarpatské emigrace bez rozdílu směru jazykového, politického či náboženského, abychom tak mohli ještě lépe plnit své povinnosti, které nám dnešní doba ukládá.*“ Dalším cílem mělo být dosažení v rámci československé emigrace „*ještě větší mobilizace a úplného zapojení všech sil takto soustředěných do společného boje za osvobození naší vlasti.*“

Stanovy spolku vzalo na vědomí československé exilové Ministerstvo vnitra dnem 24. ledna 1944. Podle nich se spolek jmenoval Podkarpatoruský klub a jeho sídlem byl Londýn. Odbočky mohly vznikat kdekoliv, „*kde se přihlásí nejméně 10 členů. Jednací řečí jsou řeči podkarpatského lidu, tj. ukrajinsky nebo rusky.*“ Smysl existence spolu byl velmi prostý:

„*Účelem spolku je soustřediti rodáky a přátele Podkarpatské Rusi, žijící na půdě Velké Británie, k hájení a propagaci zájmů Podkarpatské Rusi a k pomoci v boji za osvobození vlasti.*“

Zamýšlené aktivity vedoucí k naplnění úkolů spolku představovaly přednášky, výstavy, debatní kroužky, vydavatelská činnost, vedení knihovny a čítárny, jakož i spolupráce „*s druhými československými organizacemi a sdruženími podkarpatských příslušníků v cizině a všemi slovanskými organizacemi zde i za hranicemi.*“

Členem klubu se mohl „*stát každý občan ČSR demokratického smýšlení, v první řadě rodák Podkarpatské Rusi, přátel a příznivci Podkarpatské Rusi, bez rozdílu směru jazykového či náboženského.*“ Zánik členství nastal vystoupením, neplacením členských příspěvků, vyloučením v důsledku poškozování zájmů klubu, popř. v důsledku nějakého nečestného skutku.

Jmění spolku vznikalo z členských příspěvků, darů a výtěžků z různých spolkových aktivit. V případě zániku spolku měl být zbývající majetek vydán na charitativní účely. Majetek spravoval pokladník spolu s předsedou. Oba podléhali kontrole dvou revizorů zvolených valnou hromadou.

Vedení klubu obstarával valnou hromadou zvolený výbor, jenž mohl valné hromadě doporučit ustanovení případných komisí. Předsedové komisí se pak stávali členy výboru sestávajícího z předsedy, dvou místopředsedů, jednatele, pokladníka a čtyř přísedících. K platnému usnášení ve výboru bylo zapotřebí nadpoloviční většiny, včetně

hlasu předsedajícího. Výbor řídil činnost spolku, svolával členské schůze alespoň jednou za měsíc, kde podával zprávy o nových členech, různých činnostech a přijímal náměty. Výbor také organizoval valné hromady, kde předkládal výroční zprávu. Mimořádné valné hromady se konaly na základě žádosti nejméně poloviny členstva nebo z rozhodnutí výboru. Výbor dále přijímal a vylučoval členy.

Změna stanov byla možná jen rozhodnutím řádné či mimořádné valné hromady.

Tato stručná pravidla byla již záhy doplněna na radu Ministerstva vnitra o postup řešící případné spory, které měl urovnávat výbor. Po jeho rozhodnutí se bylo možno odvolat k členské schůzi ve lhůtě 14 dnů. Ve stejné lhůtě se pak bylo možno odvolat k valné hromadě. Doplněna byla rovněž podpisová pravidla, kdy písemnosti klubu podepisoval předseda, eventuálně úřadující místopředseda, a tajemník. Tajemník a předseda také zastupovali klub navenek. Tento doplněk spolkových stanov přijalo exilové Ministerstvo vnitra 16. února 1944.

Ustavující valná hromada klubu se konala 6. února 1944 ve tři hodiny odpoledne v místnosti Společnosti pro kulturní a hospodářské styky s SSSR, 203 Knightsbridge, III. patro, č. 8. Na valné hromadě 6. února 1944 si spolek zvolil toto vedení:

Složení vedení klubu podle výsledků valné hromady z 6. února 1944	
Předseda	Ivan Petruščák
I. místopředseda	Eugen Neuman
II. místopředseda	Michajlo Popadinec
Tajemník	Jurko Hadžega
Pokladník	Karla Daňová
Revizoři	Herman Fejér Štefan Leščak
Členové výboru	Adalbert (Vojtěch) Pollak Ihnat Herškovič Henrik Daňo Ivan Maruška

Jménem klubu předseda Ivan Petruščák a tajemník Jurka Hadžega vyjádřili svým dopisem z 10. února 1944 díky Státní radě „za pozornost, věnovanou až dosud věci Podkarpatské Rusi a věříme, že naše snaha, prospěti co nejvíce společné věci soustředěním všech demokratických živlů naší emigrace se setká s porozuměním a podporou Státní rady.“ S ohledem na dobré Petruščákovu postavení v rámci Státní rady se na podporu tohoto orgánu mohli spolehnout.

Státní rada byla svým předsedou o vzniku klubu informována na plenární schůzi dne 21. února 1944 s tím, že klubu poskytuje místnost Společnost pro kulturní a hospodářské styky se SSSR a státní ministr na Ministerstvu zahraničních věcí Hubert Ripka během jednání připomenul, že v rámci propagačních záležitostí bude s tímto klubem spolupracovat, ba že na dřívější Petruščákův podnět vydal příkaz, aby se v anglosaském světě věnovala československá propaganda více věcem týkajících se Podkarpatské Rusi.

Předseda Státní rady Prokop Maxa Podkarpatoruskému klubu 14. března odepsal: „Zpráva o založení Vašeho klubu byla přijata s velkým uspokojením.

Na základě jednomyslného usnesení předsednictva Státní rady přeji Vám jejím jménem pro Vaši činnost mnoho zdaru, a pokud Státní rada bude mít možnost Vás

podporovat ve Vašich snahách, učiní tak s radostí.“

Klub ihned 12. března 1944 uspořádal akci, na níž přednášel Ivan Petruščák o národních buditelích na Podkarpatské Rusi. Akci pochopitelně avizovalo exilové komunistické periodikum Nové Československo. Petruščák v projevu neopomněl zmínit spolupráci s českými a slovenskými buditeli. Setkání zřejmě bylo velmi úspěšné, neboť tisk hlásil, že se po jeho skončení přihlásilo 13 nových členů. Klub dále chystal promítnutí ukořistěného maďarského filmu o okupaci Podkarpatské Rusi z března 1939 a vzpomínkový večer na Tarase Ševčenka, kde vystoupil Prokop Maxa a Klym Kohut. Dne 26. března pak pohovořil ministr Hubert Ripka na téma „*Význam Podkarpatské Rusi v boji za osvobození Československé republiky*“.

V důsledku překotného vývoje roku 1944 (dosažení československých hranic na Podkarpatské Rusi Rudou armádou, československo-sovětská smlouva o pobytu sovětských vojsk na československém území z 8. května, série sovětských ofenziv, vylodění v Normandii a započetí osvobozování podkarpatoruského území, přípravy na obnovu československé správy na osvobozeném území), patrně vedlo k útlumu vnějších aktivit spolku, kdy se jeho členové nejspíše věnovali výše zmíněným úkolům v rámci svých pracovních a služebních povinností. S jistotou víme, že na členské schůzi ze dne 30. listopadu 1944 došlo k proměně vedení klubu v důsledku odjezdu členů československé vládní delegace na Podkarpatskou Rus, kam později odjel rovněž Ivan Petruščák:

Složení vedení klubu podle výsledků členské schůze z 30. listopadu 1944	
Předseda	Josef I. Haršanyi
I. místopředseda	Henrik Daňo
II. místopředseda	Štefan Leščák
Tajemník	Evžen Ackerman
Pokladník	Franci Petruščáková
Revizoři	Vojtěch Friedman Vojtěch (Adalbert) Pollak
Členové výboru	Ihnat Herškovič Perl Weisová Pavel Mudra Leiba Schwarc Ivan Maruška

Závěr

Zánik spolku se v archivním materiálu prozatím nepodařilo dohledat, ale lze se domnívat, že – kromě několika přednášek a vydaných publikací – se činnost spolku příliš nerozvinula a to zejména z objektivních příčin. Za prvé pozdní doba vzniku, kdy se již blížila možnost návratu na postupně osvobozované československé území, a za druhé, právě na osvobozovanou Podkarpatskou Rus od podzimu 1944 odešlo spolu s Úřadem vládního delegáta a jeho poradci nepochybně i určité množství aktivních a předních členů (např. Ivan Petruščák právě jako poradce vládního delegáta), čímž spolek nejspíše upadl v zimní spánek. Odchod československých exilových úřadů do vlasti a předání Podkarpatské Rusi Sovětskému svazu v roce 1945 pak již jen zpečetilo osud zájmového spolku.

**СТАРООБРЯДНИЦЬКІ СВЯЩЕНИКИ ГОМЕЛЬЩИНИ
У СЕРЕДИНІ 1940 – 1960-Х РОКІВ**

Ольга Друзенюк, Андрій Лебедев

Гомельський державний університет імені Ф. Скорини

Республіка Білорусь, м. Гомель

e-mail: adlebedev1980@gmail.com

Здавна територія Гомельщини відома як регіон постійного проживання представників старообрядницької релігійної течії. Рятуючись від переслідувань царського уряду, старовіри знайшли притулок на гомельських землях і доповнили й без того різноманітну конфесійну структуру краю.

З протягом часу у цій конфесії виділилися два основних напрямки: поповці та безпоповці, які, у свою чергу, ділилися на безліч різних напрямків.

Безпоповці не визнавали церковну ієрархію, були більш віддалені від офіційної православної церкви та відрізнялися радикальним характером переконань.

Поповці, у свою чергу, представляли собою помірну течію старообрядництва. Вони визнавали священників і навіть приймали до себе тих священнослужителів, які перебігли з пануючої православної церкви. З 17 століття на території Гомельщини проживали представники як однієї, так і іншої течії.

У цій публікації розмова піде про старообрядницьких священників, тому відповідно стосується тільки поповського напрямку представленої конфесії. А якщо брати до уваги хронологічні рамки періоду, що розглядається, то відповідно – представників білокриницької згоди.

Протягом усього періоду існування старообрядництву довелося зіткнутися з багатьма перешкодами та проблемами. Переслідування царського уряду, які чергувалися з окремими періодами так званої поблажливості, змінилися жорсткої політикою радянської влади.

Велика Вітчизняна війна стала переломним моментом у відносинах держави та церкви. З метою налагодження контактів між ними 14 вересня 1943 р. була створена Рада у справах Російської православної церкви при РНК СРСР, яку очолив Г. Карпов. Для вирішування питань різноманітного характеру, які стосуються представників інших конфесій, у тому числі і старообрядницького населення, у травні 1944 р. була створена Рада у справах релігійних культів, головою якої став І. Полянський. Свою діяльність вищезгадані організації здійснювали за допомогою інституту уповноважених.

Відновлення діяльності старообрядницьких громад на Гомельщині почалося ще за часів німецької окупації та тривало після її закінчення. Радянські керуючі органи, здійснюючи жорсткій контроль за релігійними організаціями, велике значення надавали спостереженню за священниками, чудово усвідомлюючи, що «религиозный актив играет решающую роль в жизни и деятельности религиозных обществ». У секретному документі від 9 листопада 1952 р. Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР вимагала від кожного уповноваженого проявляти політичну пильність, особливо по відношенню до практичної діяльності релігійного активу та священників – «приступить к более

тщательному персональному изучению религиозного актива и зарегистрированного духовенства, [...] религиозных обществ с целью выявления социально-политического лица этого актива и духовенства, сведения о судимости...».

Згідно інформації від уповноваженого Ради у справах релігійних культів А. Боголюбського, у 1945 р. на території Гомельщини діючими були тільки 4 молитовних будинки старообрядників. Їх обслуговували 2 священика.

Перший з них – Муригін Іван Дмитрович, здійснював богослужіння у 3-х вищезгаданих молитовних будинках – у Гомелі, Новобілиці та селі Жгунь-Буда. Вони були відчинені ще під час війни, на окупованій території. У Новобілиці Муригін вимушений був проводити служби у своїй власній квартирі, тому що храм Покрова Богородиці, який знаходився на вулиці Карла Маркса № 30, був спалений під час відступу німецької армії у 1943 р. Муригін неодноразово звертався до керуючих інстанцій, пропонуючи різні варіанти рішення по відновленню церкви. Він клопотав про передачу новобілицькій старообрядницькій громаді каплиці, яка знаходилась на православному цвинтарі, а також про будівництво нової церкви, проте владою було прийнято рішення по цих клопотаннях відмовити.

Улітку 1946 р. Муригін, як служитель культу, був знятий з реєстрації, йому було заборонено проводити богослужіння. Вже восени на його місце був надісланий новий священик – Абрамов Ігнат Іванович. Виникає питання: яка ж справжня причина відхилення Муригіна? Інформація, яку маємо у розпорядженні, не дає чіткої відповіді на нього. Тому на даний рахунок можна тільки допускати припущення. Можливо, на ситуацію, яка склалася, вплинув той факт, що священик почав проводити служіння ще при німцях, на окупованій території. Втім, у своєму звіті уповноважений по Гомельській області Боголюбський приводить стосовно Муригіна наступну характеристику: «С Мурыгиным мне приходилось [...] встречаться мало, однако, можно сказать, что это посредственный человек занятый своим делом ради существования. Во время оккупации он оставался на территории Белоруссии. В вопросах направленности придерживается советских настроений. В сборе средств в Фонд РККА принимал участие и проводил работу в сборе средств сиротам. Специально законченной подготовки не имеет», що характеризує священика як лояльна налаштований елемент по відношенню до радянської влади. Також уповноважений повідомляє про відсутність протиправних дій у діяльності священика.

Ймовірно, справжня причина відхилення Муригіна стосується внутрішніх розбіжностей, які виникли у старообрядницькому середовищі, але достовірне підтвердження цього припущення відсутнє у джерелах, які маємо у розпорядженні. Проте, у 1947 р. йому було дозволено продовжувати службу, але вже тільки у Новобілиці.

Невід'ємним компонентом звітів уповноважених була інформація стосовно наявності або відсутності скарг служителів культу на органи радянської влади. У більшості випадків даний пункт документу містив звітки саме про їх відсутність. Проте, в одному із звітів уповноваженого Боголюбського за 1945 р. фігурував факт подачі старообрядницьким священиком заяви на органи місцевої влади у зв'язку з завищенням податків. Її укладачем виявився саме той вищезгаданий Муригін. Примітним залишається і те, що спірна ситуація, яка виникла внаслідок, була вирішена на користь останнього, що вважається достатньо нетиповим явищем у

відносинах держави та церкви. У документі відсутні докладні деталі подачі та розгляду заяви, проте стисло та чітко вказаний підсумок – «Заявление разобрано, доход учтен правильно».

Другим священиком був Безпаліков Кір Петрович, рукоположений ще у 1933 р. З 1941 р. він обслуговував старообрядницьку Нікольську церкву у Добрушським районі, у Слободі Огородні. А вже влітку 1946 р. його перевели на службу у Чернігівську область. Проте священик продовжував проводити богослужіння у Гомелі, без виданого на те дозволу, чим і викликав заклопотаність і невдоволення місцевої влади. Як вже згадувалося раніше, влітку 1946 р. був відхилений Муригін, а на його місце тільки у жовтні був переведений Абрамов. Стосовно цього можна виказати припущення, що Безпаліков саме по причині відсутності у Гомелі священика проводив там богослужіння проїздом і саме влітку 1946 р.

З 1949 по 1956 рік священиком від старообрядників білокриницької ієрархії у церкві святого Іллі у Гомелі був Вологжанін Іван Полікарпович, 1886 р. народження. Уповноважений по Гомельській області Максимов у своїй пояснювальній записці повідомляє, що Благочинний Клінцівської церкви Малеванкін казав про гомельську громаду, що вона «значительно окрепла и возросла», та називав Вологжаніна «достойным руководителем». Сам Максимов також акцентує увагу на відсутності неправомірних дій з боку священика, навіть з огляду на те, що останній у 1931 р. був висланий на північ «как кулак».

Щодо старовірів Новобілиці, то тут після смерті Муригіна у 1952 р., у його квартирі проводив службу «отколовшийся от Гомельской общины» диякон Роговцов Кондрат Семенович, 1884 р. народження, який був по спеціальності пічником. На адресу Роговцова неодноразово надходили попередження представників місцевої влади стосовно протиправних дій, проте він продовжував свою діяльність, не звертаючи уваги на заборони.

У церкві святого Іллі, у 1956 р. Вологжаніна змінив 65-літній уродженець Костромської області, виходець з родини селянина – середняка Богатирьов Федір Іванович. Початкову освіту він отримав у сільській школі, брав участь у Першій світовій війні. 9 років прослужив дияконом, у 1930 р. Богатирьов був возведений у сан священика. Як і інші священнослужителі він потрапив під масові арешти 1930-х рр. З 1937 по 1947 рік Богатирьов відбував термін у виправно-трудових таборах, виконуючи різні роботи та був визволений «без поражения прав». Надалі був заарештований ще двічі. На відміну від попередніх, останній арешт супроводжувався висилкою. Остаточо Богатирьов визволився у 1955 р. та після служби у Вінницькому приході був направлений у Гомель.

Згідно архівних матеріалів у кінці 60-х років 20 століття, на території Гомельщини була зареєстрована тільки одна старообрядницька громада, яку обслуговував священик Худяков Василь Іванович, 1887 р. народження. Виходець з родини гомельського теслі, він і сам займався будівельними роботами, будучи учнем пічника. Після відстрочки від армії, Худяков влаштовується слюсарем на залізницю. У період окупації проживав у місці Ботайську. Чим займався у той час нам невідомо. У своїй автобіографії Худяков стисло повідомив, що у той період «нигде не работал». Після смерті дружини він працював у Іванові, а потім повернувся на Батьківщину, у Гомель.

Таким чином, беручи до уваги реалії розглянутого періоду, можна з

упевненістю говорити про відповідність соціального портрету старообрядницького священика портрету типового радянського громадянина робітничо-селянського походження, який відчув на собі і важку фізичну працю, і тяготи війни, і радянські табори.

ПОХОДЖЕННЯ ПРИЗВИЩ КРАЮ (ЗБАРАЗЬКИЙ РАЙОН)

Ірина Майба

Національний заповідник «Замки Тернопілля»
Наукова співробітниця фондового відділу
Україна, 47302, Тернопільська область, м. Збараж, вул. Б. Хмельницького, 6
e-mail: ira_majba@ukr.net

Предметом нашого зацікавлення стала антропонімія Збаражчини. Прізвища сіл Збаразького району Тернопільської області ще не були предметом спеціального дослідження. Окрему інформацію про утворення та виникнення сільських прізвищ знаходимо у працях М. Корниловича і В. Охримовича. Джерелом нашого дослідження послужили алфавітні книги господарств і жителів 14-ти сіл Збаразького району: Капустинці, Капустинський Ліс, Зарудечко, Мусорівці, Тарасівка, Кобилля, Чернихівці, Вищі Луб'янки, Нижчі Луб'янки, Синява, Чеснівський Раковець, Розношинці, Малий Глубичок, Красносільці. Мовним матеріалом послужило 700 прізвищ.

Матеріалом для творення українських прізвищ були, як свідчать дослідники, 4 джерела: імена, назви місця проживання чи походження, назви заняття, індивідуальні ознаки. Відомо, що на початку розвитку суспільства люди не мали прізвищ, але навіть і в той період, вони не могли обходитись без імені. Зрозуміло, що коли виникла потреба у розрізненні людей, які мали однакові імена, а згодом у створенні постійних прізвищ, то і базою для цього стали саме імена, переважно батька, матері або діда. Прізвища, твірними основами яких є власні імена, складають значну групу. Понад 50 імен виступають твірними для 216 одиниць. З них – 188 прізвищ у своїй основі мають чоловічі імена, тільки 28 – жіночі.

Заслуговеє на увагу те, що серед твірних особових імен є імена православного та католицького календарів. Продуктивність окремих імен, які служать твірними основами у прізвищетворенні, різна. Вона залежна від 2-х факторів: від популярності особового імені та від кількості його варіантів. Від багатьох чоловічих календарних імен (Адам, Антон, Гаврило, Гнат, Григорій, Данило, Дем'ян, Матвій, Микола, Назар, Олег, Остап, Семен, Сергій, Тарас) утворено по одному чи по два прізвища.

Про такі імена І.Р. Вихованець пише, що вони «не обійдені увагою батьків, використовуються рідше, деякі імена борються за свою попередню популярність і іноді її завойовують». Отже, підтверджується думка С.Е. Панцьо, що продуктивність залежить від популярності імені. Хоча у наших матеріалах бачимо її суперечність: імена Олег і Сергій – поширені, але утворюють тільки по 2

прізвища. Аналіз місцевого матеріалу показує, що найчастіше у ролі прізвищ виступають такі імена: Василь, Герасим, Іван, Максим, Михайло, Петро, Юрій, Ярема. Ім'я Василь і його варіанти послужило твірним для прізвищ Васьків, Васечко. Поширеним є прізвище Васечко, яке зустрічається у 3-х досліджуваних нами селах: с. Зарудечко – 10, с. Красносільці – 4, с. Мусорівці – 3. Ім'я Герасим і його варіанти є твірним для 3-х прізвищ: Герас, Герасимчук, Герасимлюк у с. Вищі Луб'янки, с. Кобилля.

Ім'я Іван і його варіанти виступають твірними для 8-ми прізвищ: Іваніцький, Іваненко, Іваніха, Іванчук, Іванюк, Івасюк, Івахів, Івосо. Ім'я Михайло і його варіанти лежить в основі 4 прізвищ: Михайлечко, Михайлів, Михайловський, Мисько у селах Кобилля, Н. Луб'янки, Вищі Луб'янки, Чесн. Раковець. Ім'я Петро і його варіанти містяться в основах 4 прізвищ: Петришин, Петровський, Петрик, Петренко. Із жіночих імен для творення прізвищ використано 12 імен. За нашими дослідженнями, 12 календарних жіночих імен складають основи 18 прізвищ 14-ти сіл Збараського району.

У досліджуваному регіоні фіксуємо 700 прізвищ збаражан, співвідносних з апелятивами (загальними назвами). Як і в інших українських регіонах загальні назви у прізвищах на Збаражчині досить повно представляють українську лексику допрізвищевого періоду.

Апелятиви, які послужили для творення прізвищ, традиційно поділяють на 2 категорії: а) назви особові, б) назви не особові. Аналіз прізвищ показує, що власними найменуваннями людей найчастіше ставали слова, які ще до онімізації характеризували особу за 11 певними ознаками – професійними, етнічними, соціальними, територіальними, зовнішніми, внутрішніми.

Серед прізвищ виділяємо 8 розрядів, які охоплюють назви осіб за їх стосунком до 1) територіальної ознаки, 2) діяльності чи професії, 3) зовнішньої ознаки, 4) внутрішньої ознаки, 5) соціального становища, 6) етнічної ознаки, 7) місця у сім'ї, колективі, 8) до міфологічних істот.

Назви осіб за територіальною ознакою і етнічною Ю. Редько об'єднує в одну групу – топонімічні назви.

Прізвищ, які утворилися від назв осіб за територіальною ознакою – 36: Албанський (Коб. – 9), Березовський (Н. Луб. – 2) – с. Березів, Германський (Черн – 3), Загоранський (Н. Луб. – 2) й інші.

Найбільш поширеним є прізвище Ясіновський – 37 носіїв у 3-х селах Збараського району.

Назви осіб за етнічною ознакою.

Загальна кількість основ, що характеризують людину за її етнічною належністю – 27: Банира (вигнанник), Волинець, Волинюк, Волошин (румун), Волошинський, Гоцуляк, Гуцул, Литвин, Швед. Із прізвищ такого типу найпоширенішим є Бойко – 31 носій у с. Н. Луб'янки, Ч. Раковець, Чернихівці.

Назви за зовнішніми та внутрішніми ознаками.

За словами Ю. Редька, ці прізвища утворені за індивідуальними ознаками перших носіїв і складають досить значну групу сучасних українських прізвищ. Основою була для них якась характерна особиста ознака людини, що виділяла її з-поміж оточення. Прізвища ці виникли з первісних прізвищ.

У наших матеріалах фіксуємо прізвища, в основу яких покладені назви людей за зовнішніми та внутрішніми ознаками.

За зовнішніми ознаками.

1. Основи, що вказують на красу, привабливість людини: Бучий (прекрасний), Гінкий (високий).
2. Основи, які характеризують людину за кольором шкіри та волосяного покриву: Біловус, Кудлай (людина з чіхратою головою), Рудий, Чорний.
3. Основи, які характеризують силу, стан здоров'я чи вгодваність людини: Гладкий, Грубик, Худий.
4. Основи, що вказують на фізичні недоліки людини: Головатий, Кривий, Мурміль (мурло –груба людина), Щербай.
5. Основи, які характеризують людину за її зовнішніми ознаками: Воркун (Ворчун), Мокрий, Модний, Моргун.
6. Основи, які вказують на вікові особливості людини: Гойда (висока жінка), Пелех (старий дід), Крекотень (стара людина, яка крехтить).

За внутрішніми ознаками:

1. Вдача, характер: Бабій (любить жінок), Байтала (розсіяна людина), Зух (молодець).
2. Мовленнєві особливості: Добридень (виникло у зв'язку з тим, що хтось часто повторював вітання «добридень»), Мамрега (мамре – говорити незрозуміле), Хрипливий.
3. Смакові, зорові, слухові, нюхові, дотикові відчуття та вади у них: Кусий, Лизук, Твердий, Шморгай (шморгати – зачіпати).
4. Властивості, що стосуються інтелекту: Гой (дурний), Мудрий, Дурановський.

Отже, прізвищ таких у досліджуваному регіоні дуже багато. Найбільш поширене прізвище Довгань – 16 носіїв у 4-х селах Збаражчини.

Назви осіб за професією чи родом занять.

Виникнення значної частини прізвищ пов'язане з соціальною приналежністю або з постійним заняттям людини. Такі прізвища фіксуються і в селах Збараського району. Їх основи характеризують людину за її діяльністю у таких сферах:

Мистецтво, освіта: Дудак (музикант, що грав на дуді), Музика, Скрипник.

Тваринництво: Козар (пастух кіз), Лисобей, Чабан.

Обробка дерева: Боднар, Рубацький, Трач (пиляє дерево)

Ткацтво, кравецтво, чоботарство: Кравець, Петель, Ткач, Шевчук.

Приготування продуктів і кулінарія: Кухта (повареня), Олійник (приготовляв олію), Резнік (м'ясник).

Транспорт: Бернік (берлин «карета»), Миган.

Землеробство і городництво: Корпан (корпатися «копати»)

Торгівля: Крамар (купець), Різник (торговець м'ясом і м'ясник), Соляр (солевар і торговець сіллю).

Обробка шкіри і хутра: Римар (майстер кінської упряжі, сідла).

Лісівництво: Садовий, Сторожук.

Назви осіб за соціально-класовою та ідеологічною ознакою.

Виникнення таких прізвищ пов'язане із соціальною приналежністю людини. Це були назви, які відрізняли особу від її оточення. Серед основ, що належать до вказаного розряду, виділяються такі групи: назви за майновим станом, назви за адміністративними посадами, титулами, назви за конфесією, церковними

посадами, назви, пов'язані з військовою службою, назви осіб за місцем у сім'ї, роді, міфологічні назви: Пахар, Бригадир, Владика, Козак, Дідик, Шабаш. Як бачимо, у дослідженому регіоні фіксуємо 5 розрядів, які охоплюють назви осіб. Найбільш продуктивним є розряд, який включає в себе назви осіб за їх стосунком до професії та роду занять (95 прізвищ).

Основи, які не означають особи. Прізвища збаражан, утворені від не особових апелятивів, поділяються на декілька розрядів:

1. Назви засобів праці, предметів побуту та їх частин:
Дудка, Гудзик, Мисочка, Підставка.
2. Назви одягу, взуття: Дранка (виношений одяг), Капелюх, Курта (короткий одяг), Кучма (шапка мохната)
3. Назви анатомічних понять: Жила, Кикоть (залишок відрізаного пальця руки, ноги), Циба (довга нога), Палець.
4. Абстрактні назви: Бесіда, Голод, Шелест.
5. Назви явищ природи і різних часових понять: Ветров, Мороз, Недільський
6. Назви космічних тіл: Гвезда
7. Назви видів їжі та продуктів харчування: Пиріг, Росіл, Маслянка
8. Назви рослин, їх частин та плодів. Персоніфікація рослин – досить поширене явище у слов'янському фольклорі. У дохристиянський період назви рослин часто виступали в ролі імен: Пастернак, Ялина, Сливка, Купина, Очеретний, Свиріпа.

9. Назви тварин: різні обставини могли зумовити утворення прізвищ від назв тварин. Однією з причин могла бути зовнішня подібність до якоїсь тварини або наявність перших властивостей, що вважаються характерними для тої чи іншої тварини. Тематичні групи прізвищ відображають такі групи фауни: назви птахів: Балабан (сокіл), Бугай (пташка), Зозуля, Сорока, Совик; назви диких тварин і гризунів: Багрій (сіробурий вовк), Білиця (білка), Вовк, Заєць, Крет, Соболь; назви домашніх тварин: Баран, Кіт, Кінь, Бик, Риндач (віл), Трухан (індик); назви комах: Жук, Комар, Комаринський, Муха; назви риб і плазунів: Баб'юк (риба), Черепаха; назви домашніх птахів: Гуска, Гусаковський, Качор.

Отже, у досліджуваному регіоні виділяється 9 розрядів, які охоплюють основи, що не означають особи. Найбільш продуктивна є група прізвищ, в основі яких лежать назви тварин – 90 прізвищ. Непродуктивними виявилися такі розряди: назви анатомічних понять, назви одягу, взуття, прикрас, назви космічних тіл, хвороб, фізичних вад, назви речовин та інші.

Найактивнішою виявилася лексика на означення зовнішніх і внутрішніх ознак. Справді, людині надавали прізвисько часто саме за зовнішніми чи внутрішніми ознаками (і нерідко негативною), за родом занять.

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В ОДЕСІ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ

Микола Михайлуца¹, Олександр Тригуб²

¹ Одеський національний морський університет
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства
Україна, 65029, м. Одеса, вул. Мечникова, 34
e-mail: Michailuca@ukr.net

² Чорноморський національний університет імені Петра Могили
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
e-mail: alextrigub@ukr.net

Проблематика церковно-релігійної історії, історії Православної церкви в Україні, попри те, що збігло вже ціле тисячоліття, й дотепер не перестає хвилювати і цікавити нинішнє православне суспільство, яке після надання томосу ПЦУ у 2019 р. ще більше «загорілося» витворенням Помісної церкви. У порівнянні з іншими науковими дискурсами на історичну тематику, сучасна релігійна – є доволі молодою та дедалі перспективною. Адже, лише наприкінці ХХ ст. церковна історія радянської доби, що нас особливо цікавить, отримала багатомірний злет, сегментувалася в окремий напрямок наукових студій, проте, виглядає як далеке до завершення повноти історіописання, якщо взагалі такого можливо досягнути в науці. Спершу такий очевидний прорив пояснюється зміною політичної парадигми в країні після розвалу тоталітарного СРСР, відкритістю вітчизняних архівів, зокрема й архівосховищ спецслужб, і, як наслідок, появою низки археографічних видань, які ввібрали в себе первинні й ексклюзивні джерела радянського періоду 1917-1991 р., та появою обширу наукової літератури з проєкцією на різні сторони церковно-релігійного життя і державно-конфесійного протистояння.

«Державна пропаганда дією» у практичній інтерпретації більшовицького режиму на початку 20-х років ХХ ст. в межах Одеси, як і по всій УСРР, не завершилася лише пропагандою проти церкви, як духовної інституції, а перейшла в іншу, таємно-силову й підступну фазу, «зіштовхуючи між собою різні напрямки, течії, секти, церкви, вірування», виснажуючи їх у взаємній боротьбі, щоби «вони дискредитували й топили один одного».

У вересні 1921 р. Одеський губком отримав постанову пленуму ЦК РКП(б) «Про порушення пункту 13 партійної програми і про постановку антирелігійної пропаганди». Відповідно 12 примірників цієї постанови було спрямовано до усіх губернських партійних структур (агітпропу, оргвідділу, контрольній комісії тощо). Постанову цю, враховуючи її відверто антирелігійну сутність, яка, до того ж, усебічно характеризує сутність комуністичної доктрини щодо релігії і церкви, втілювану на теренах контрольованих більшовиками, достеменно й прискіпливо розглянуто у вигляді опису найбільш характеристичних із одинадцяти її пунктів у нещодавно виданій книзі М. Михайлуци (Михайлуца М.І. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917-1945). Херсон : ОЛДІ-плюс, 2019).

У цьому складному, підступному, кампанійсько-наскоково-латентному процесі провідну роль узурпатори влади відводили Антирелігійній комісії при ЦК

КП(б)У, яка була створена у 1922 р. та спецслужбам, зокрема ЧК-ГПУ (*укр.* – НК-ДПУ). Особливий статус, мета та методи роботи: репресивні, адміністративні, законодавчі, пропагандистсько-агітаційні, внутрішньо-конфесійні цих та інших радянських органів знайшли висвітлення у чисельних працях південно-українських істориків: О.Балягузової, О.Бойка, О.Ігнатуші, М.Михайлуци, О.Тригуба, О.Татарченка й ін., для яких питання інституційного розколу в РПЦ 20–30-х років минулого століття, антирелігійної політики РКП(б)-КП(б)У, репресивного дійства спецслужб СРСР по відношенню до православних громад і православного кліру та інше стало справою наукового життя. Наше дослідницьке завдання, ставимо як одне з перших і наріжних (з погляду більшовицької влади складових масованої атаки на релігію), нарисно відтворити технології, як саме православний рух в Одесі став іграшкою у руках спецслужб і партійних функціонерів.

Широкомасштабний наступ на «тихонівську» РПЦ, уряд більшовиків розпочав з початку 1920-х рр., зокрема з розкольницьких проєктів щодо церкви сформульованих одним із теоретичних розробників нищівної стратегії, ненависником церкви Л.Троцьким (детальніше див.: Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією: Монографія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009). В Українській СРР розкол православної церкви партійним керівництвом розпочався з серпня 1922 р., про що свідчить закритий лист секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда, в якому вказувалося, що «у справі розколу церкви у першій половині серпня ЦК дав директиву про посилення роботи з розколу... Робота партійних і радянських організацій у напрямку розколу та дискредитації неухильно продовжується, для чого й працює спеціальна комісія». Так звані Антирелігійні комісії, до яких входили представники партійно-державного апарату, діяли як у центрі, так і на місцях аж до кінця 1929 р. Завдання, якими опікувалися комісії, лягали у площину організації розколу в лавах РПЦ, підризу авторитету й судилище над патріархом Тихоном, який перебував під арештом більшовиків тощо.

Поряд з тим, ставилося завдання організації «обновленської» церкви як інструменту розколу РПЦ на периферії, зокрема в губерніях. Особливо це стало проявлятися після утворення Всеукраїнського Вищого Церковного Управління обновленської церкви у Києві в лютому 1923 р. Оскільки «обновленська» церква і її осередки не користувались великою підтримкою серед православних, радянські спецслужби (ДПУ, НКВС) не жаліли коштів на використання «обновленців» у своїй розкольницькій роботі. Тільки на весні 1923 р. ЦК КП(б)У спрямувало на потреби ГПУ 128 млн. карованців для утримання й відправки секретних співробітників на Всеросійський Церковний Собор, видання листівок, прокламацій і різних агітаційно-пропагандистських видань.

Щоби зреалізувати антицерковні плани влада створювала різноманітні комісії, що діяли при губкомах КП(б)У і на 1924 р. мали вже чітку структуру на місцях. До цих комісій переважно входили партноменклатурники в губерніях та повітах, які мали назву – «трійок». Криза церковного життя була у постійному полі зору силових та ідеологічних органів.

У 1922 році, не без участі ДПУ, із числа розкольників-реформаторів було утворено маріонеткову групу представників «Живої Церкви». На весні того ж року,

партійними ідеологами як у Москві, так і у Харкові, за безсумнівного інсценування з боку ДПУ, було знищено із середини організаційно церковну організацію РПЦ, що призвело до відтоку низової ланки парафіяльного духівництва до «живої» течії. За підтримки ідеологічних органів КП(б)У активно сприяла такого роду процесам й підвладна преса.

Багато уваги у звітах очільників ГубГПУ приділялося різним моментам релігійного життя населення: хрещенням, оновленням і чудесам, ставленні віруючих до державних і релігійних процесів тощо.

Окрім суто релігійних та інституційних питань, які перебували у розробці антирелігійних органів (АРК, ГПУ), у їх полі зору перебували й питання фінансово-економічні, якими вони підступно зловживали. Антирелігійна комісія при Одеському губкомі КП(б)У з подачі керівництва ГубГПУ, яке бачило у економічному тиску на «тихонівців» певну підтримку інтересів «обновленців» заради їх превалювання у місті, активно лобювала наступні фіскальні питання. Так, комісія намагалася зменшити до мінімуму, а у випадках гострої потреби, зовсім знімати податки на «обновленські» приходи та їхніх церковнослужителів. І навпаки, наполегливо пропонувалося вжити заходів до можливого підвищення в м. Одесі та в інших містах податків на «тихонівців». Цікава гра спостерігається й у подальшому. Весною 1924 р. Одеська АРК, намагаючись максимально приховати власну вибірккову політику щодо надання преференцій «обновленцям» на противагу «тихонівцям», напосідаючи на своєму, укривала від фінансових органів справу зменшення оподаткування для «обновленців», і вимагала від вищих компетентних органів подати це таким чином, що ініціатором усього були центральні органи, які ніби пішли на поступки невдоволеному населенню.

Більшовицькі спецслужби також негласно ідеологічно спрямовували, а часом й самі організували публікації матеріалів про обновленський рух у пресі 20-х років. Дослідник цього періоду О. Тригуб вважає, що саме в надрах ДПУ ініціювалися від імені «обновленців» статті, які друкувалися на сторінках центральних і місцевих друкованих органів. Науковець наводить приклад про те, що в одеській газеті «Церковное обновление», яка хоч і готувалася духовенством, проте редагувалася зокрема співробітником Одеського ГПУ Петровим і, відповідно, фінансувалася виключно цим же органом. Між іншим, усі статті друкувалися анонімно, що також підтверджує «руку ГПУ» у процесі ініціювання й популяризації розколу серед православних міста.

Отож влада, завдячуючи «ордену мечоносців-депеушників» і його агентурі, зреалізувала свої підступні плани спрямовані на розкол церковного середовища із осереддя, його ж руками, використовуючи його ж духовних лідерів, не гребуючи підкупами, прикормленням коштами, залякуванням та обіцянками надання політичних, чи економічних преференцій тій, чи іншій конфесії. Віруючий люд в черговий раз ставав орудою й матеріалом у руках політичної сили, яка своєю атеїстичною «вірою» намагалася замінити віру Христову.

**ГРОМАДСЬКІСТЬ МОЛОЧАНСЬКА НА ЗАХИСТІ РОДИНИ СВЯЩЕННИКА
М.П. СЕКИРИНСЬКОГО (МІКРОІСТОРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)**

Тетяна Савчук

Запорізький національний університет
доцент кафедри історії України
Україна, 69066, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66
e-mail: savatg@ukr.net

Останнє десятиліття позначено суттєвими досягненнями національної історичної науки у вивченні повсякденного життя радянського суспільства. Вирішальними чинниками, які сприяли кількісному та якісному зростанню наукових праць, стало усунення ідеологічних заборон на дослідження тих чи інших тем, розширення арсеналу методологічного інструментарію та доступу до раніше засекречених архівів. Одним із важливих, але недостатньо розроблених напрямків, є дослідження повсякдення православного духовенства у 1920-1930-х рр. У цьому контексті звернення до теми відстоювання громадськістю прав і гідності православного священика на початку встановлення радянської влади дозволить розкрити не тільки багатогранне повсякденне життя православного духовенства, а й сприятиме реконструкції ставлення населення до перших радянських нововведень, а також розумінню того, яким було суспільство на момент встановлення влади більшовиків і наскільки кардинальних змін воно зазнало за умов впровадження тоталітарного режиму, перетворившись на безмовного виконавця волі партії.

Об'єктом мікроісторичного дослідження обрана родина священика села Молочанськ (у 1921 р. – Великотокмацького повіту Олександрівської губернії) – Миколи Павловича Секиринського, який у 1921 р. зазнав кримінального переслідування з боку влади, проти чого виступила вся громадськість Молочанська та навближених сіл. Історія намагань молочанців захистити родину священика є водночас типовою і винятковою. Вбачаємо її типовість у тому, що православні віряни в різних регіонах України ставали на захист своїх батюшек. Ця кампанія мешканців Молочанська в той же час являє собою унікальний вияв колективного спротиву дискримінаційній політиці держави, масштаби та наслідки якого спробуємо визначити в цій розвідці. Джерельною базою дослідження стали різновидові документи архівно-слідчої справи священика М.П. Секиринського, яка була передана Управлінням СБУ в Запорізькій області обласному державному архіву.

М.П. Секиринський народився у 1862 р. у родині священика, закінчив духовну семінарію. У 1890 р. поставлено у священнослужителі. З 1917 р. служив у Молочанську та навколишніх селах. Священник мав дружину Олександру Дмитрівну та трьох дітей: синів Михайла Миколайовича (26 років), Георгія Миколайовича (25 років) та двадцятирічну доньку Зою Миколаївну. Син Михайло працював діловодом, а донька була ученицею. Священник вже перебував під слідством у жовтні 1920 р., але через три дні його відпустили. Удруге священика заарештували 2 березня 1921 р. Слідчі інкримінували йому агітацію проти радянської влади, проголошення молебнів на підтримку врангельських військ, які

захопили Молочанськ влітку 1920 р. Окрім того, врангелівці повісили солдата-дезертира навпроти церкви. Священника звинуватили в тому, що він не запобіг повішанню, не зняв одразу ж тіло й не похоронив за православним обрядом. М.П.Секиринський підтвердив, що він на вимогу військового командування виголошував промову, оскільки в той день церква була наповнена білогвардійцями. Однак священник відкинув звинувачення в тому, що він, звертаючись до врангелівців, закликав їх до боротьби з більшовиками: «Ви, господа, вас маленька купка, і ви повинні перемагти цю червону нечисть».

Одночасно влада заарештувала 15 березня 1921 р. сина М.П. Секиринського – Георгія Миколайовича. Приводом до арешту став зошит із полковою печаткою, знайдений під час обшуку. Зошит у нього з'явився під час служби ротним писарем ще до встановлення радянської влади.

В анкеті заарештованого зафіксовано, що Георгій Миколайович закінчив Варшавський політехнікум і був студентом Катеринославського гірничого інституту. У родині священників завжди піклувалися про те, щоб діти отримали освіту. Треба зазначити, що працьовитість теж прищеплювалась у сім'ї. На канікулах, у студентські роки, Георгій Миколайович працював на будівельних роботах. Навчання він поєднував із вчительською працею у Молочанській другій радянській школі (колишня жіноча гімназія). Окрім того, він проводив активну громадську роботу, працюючи у Молочанській волосній комісії з ліквідації неписьменності. Отже, у маленькому Молочанську Георгій Миколайович був досить відомою людиною.

Петиційна кампанія у Молочанську розпочалася одразу ж після арешту Георгія Миколайовича. Першим було клопотання шкільної ради навчального закладу, де він працював. Члени шкільної ради, серед яких були німці (усього одинадцять прізвищ), апелювали до того, що відсутність вчителя Г.М. Секиринського негативно позначається на освітньому процесі та просили взяти його на поруки під відповідальність шкільної ради.

Близько тридцяти підписів стояло під зверненням робітників і селян Молочанська з вимогою звільнити під кругову відповідальність священника М.П. Секиринського до розгляду справи в суді. Мешканці висловили готовність виступити свідками.

22 березня 1921 р. 102 жінки – мешканки сіл Молочанськ, Ново-Молочанськ і Ново-Петрівки (ймовірно у цих селах служив священник) – підписали досить емоційне звернення до Політбюро. У документі наголошувалося, що священник «віддавався повністю парафіяльним справам» і перебував осторонь від політичних подій і в «будь-якій людині, незалежно від політичних поглядів, намагався бачити і нас вчив завжди бачити передусім людину, у ставленні до якої потрібно бути доброзичливим та захищати від страждань». Вважаючи, що така людина не може бути злочинцем, віряни просили якомога скорше розглянути справу та викликати їх як свідків і тим дати можливість «допомогти у справі встановлення істини і здійснення повної справедливості».

До Політбюро також надійшла заява, в якій робітники та службовці фабрично-заводської картелі, колишньої фірми Германа Нейфельда (усього 17 підписів), прохали відпустити священника М.П. Секиринського під поруку до розгляду його справи у суді. Для того, щоб змусити своїх адресатів дослухатися до прохання, запевнили, що, якщо буде суд, то вони мають бажання прийти як свідки.

Бачимо, що половина прізвищ належала німцям-менонітам, які, незважаючи на приналежність їх та арештованого до різних церков, усе ж таки виступили на захист православного священника.

Солідарною з німцями-менонітами у прагненні врятувати заарештованого священника була єврейська громада Молочанська. У своєму зверненні від 16 березня 1921 р., яке вони розглядали як моральний обов'язок, автори використали цілий спектр риторичних засобів, щоб переконати владу в невинуватості Миколи Павловича та приналежності його до радянської спільноти. Вони акцентували увагу на моральних якостях священника, як людини віротерпимої та «доброзичливо налаштованої відносно бідного та стражденного люду, незалежно від їх національності».

Окремо представники єврейської громади уклали звернення із проханням звільнити сина священника – Георгія Миколайовича. У ньому вони зображували Г.М. Секиринського як вірного громадянина радянської держави та толерантну до різних національностей людину. Уточнювали, що він знайомий з усією єврейською громадою, а їхні діти свідчили, що Г.М. Секиринський з уважністю та доброзичливістю ставиться до усіх школярів, незалежно від віку та національності. У підсумку автори листа зауважили: «Ми вважаємо своїм обов'язком просити про швидке звільнення з-під арешту Георгія Миколайовича Секиринського, як чесного громадянина та необхідного робітника в школі у момент її організації».

Аргументи, що повторювалися у клопотаннях, свідчили про тонке розуміння моменту та політичної кон'юнктури, усвідомлення справжніх причин арешту й мали переконати слідчих, що звільнення арештованого Георгія Миколайовича відповідає інтересам самої влади, сприяє боротьбі за торжество більшовизму. Зокрема, службовці Молочанської поштово-телеграфної контори склали підписку в тому, що «Секиринський, попри те, що він син священника, але як колишній студент з революційного часу завжди був яскравим противником царизму і в теперішній час є прибічником радянської влади. В армії білих він служив короткий час, будучи мобілізованим, проти своїх переконань, то просимо його звільнити з-під арешту під нашу відповідальність, у чому і підписуємося».

Акцент на уважному та доброзичливому ставленні священника до потреб і становища пролетаріату обрали як аргумент члени Молочанського союзу металістів у своєму зверненні про звільнення М.П. Секиринського.

Більш формальний характер мало звернення Молочанського местечкового секретаріату, який від імені усіх місцевих союзів прохав відпустити під кругову поруку священника до розгляду справи у суді. Подібним було прохання робітників і службовців млина Вільямса.

Показово, що серед клопотань було звернення Токмацького комуністичного осередку, члени якого просили Політбюро Великого Токмаку відпустити на поруки Георгія Миколайовича. Автори звернення намагалися довести невинуватість Г.М. Секиринського, наголошуючи на тому, що вони знають його тільки з хорошого боку і ніколи його у контрреволюційних виступах не бачили. І для красномовного підтвердження радянськості Г.М. Секиринського зазначили, що «ставлення його до місцевого пролетаріату було добрим».

Показово, що архівно-слідча справа не містить жодного звернення-прохання з боку керівництва православної церкви. Відсутність спроб висловлення

підтримки парафіяльному священнику благочинним чи єпископом вказує на заляканість духовенства, відсутність солідарності серед священнослужителів, фактично засвідчує їх моральну розгубленість.

Отже, мешканці Молочанська організували масштабну акцію протесту, яка охоплювала представників і національних меншин, і різних професійних організацій, незалежно від віросповідання. Аналіз документів і звернень вказує на пряму причину такої масової підтримки – на авторитет священника та його сина у суспільному житті Молочанська. Однак існували передумови для організації сміливої акції, які криються у суспільно-політичному житті Молочанська. Це село, яке до 1915 р. мало назву Гальбштадт, було центром громадського та політичного життя меннонітських конгрегацій на початку ХХ ст. Револьюційні події 1917-1920 рр., які стали полем для виборювання інтересів, каталізували політичну активність молочанців. Отже, петиції на захист родини священника відповідали традиційній активній громадянській позиції мешканців Молочанська. Окрім того, з самого початку заможні меноніти-землевласники, підприємці не мали ілюзій щодо радянського режиму, і в підтримці родини православного священника вони виявили протест проти радянської політики.

Петиційна кампанія дала свої результати. Сина священника ще в квітні 1921 р. було оголошено не винним. Священника М.П. Секиринського 10 червня 1921 р. губернська надзвичайна комісія постановила визнати ворогом радянської влади та застосувати до нього вищу міру покарання – розстріл. Однак до розстрілу не дійшло, його справу почали переглядати, і 21 жовтня 1921 р. було прийнято рішення застосувати до священника дію амністії V Всеукраїнського з'їзду Рад.

Радянська влада у своєму бажанні позбутися так званих «колишніх» зіткнулася із супротивом населення. Суспільство на початку 1920-х рр. не залишилося пасивним спостерігачем кривдження священнослужителів і членів їхніх сімей. Ця петиційна кампанія фактично стала формою опору планам більшовиків, проявом політичного інакомислення, – усе це більшовики чітко розуміли, і вдалися до першого людиноненависного експерименту – голоду 1921-1922 рр.

З ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ ВСІХ СВЯТИХ ПЕРШОГО (СТАРОГО) ОДЕСЬКОГО КЛАДОВИЩА

Валерія Цубенко

Одеська державна академія будівництва та архітектури
завідувач кафедри українознавства

Україна, 65029, м. Одеса, вул. Дідріхсона, 4

e-mail: ukr.odaba@gmail.com

Динамічні зміни, які відбуваються у сучасному українському суспільстві, поставили на порядок денний проблему духовності, її цінностей. Церква посідає помітне місце у суспільному, культурному та духовному житті українського народу. Історія православної церкви в Україні є однією з найбільш актуальних ділянок сучасної історичної науки. В Україні значно розширилася тематика

церковно-історичних краєзнавчих досліджень. Тривалий період роль православної церкви, історія та внесок у розвиток українського суспільства, культури рідного краю не отримували належної оцінки на державному рівні. Актуальність теми дослідження посилюється відсутністю в українській історіографії аналізу зазначеної проблеми. Автор ставить за мету розглянути виникнення, особливості становлення та діяльності церкви Всіх Святих Першого (Старого) Одеського кладовища. Для вивчення зазначеної проблеми автором опрацьовано й залучено архівні документи з фондів державного архіву Одеської області, наукові розвідки, зокрема історичний нарис одеського історика-краєзнавця О. Губаря.

На території Першого (Старого) Одеського кладовища було побудовано православний храм. Історія одеської кладовищенської церкви Всіх Святих може бути розділена на три періоди. Перший період 1809-1845 рр. (будівництво храму і функціонування у початковому вигляді і розмірах), другий період 1845-1935 рр. (реконструкція будівлі, подальший благоустрій, закриття), третій період 2010 р. – донині (організаційні та проектні роботи, закладення капсули з часткою святих мощей Великомученика Димитрія Солунського).

У жовтні 1807 р. одесити звернулися до єпархіального ієрея з проханням розпочати будівництво на території Першого (Старого) Одеського кладовища церкви. Кілька років йшов процес збору коштів на будівництво храму. 24 квітня 1816 р. Будівельний комітет отримав рапорт від міського голови Якова Протасова про будівництво церкви на кладовищі і його огорожу. 27 квітня 1816 р. Будівельний комітет наказав міському архітектору Фраполлі вжити заходи щодо відведення відповідного місця і розпочати будівництво.

Після закладання фундаменту церкви Всіх Святих (Усіхсвятська церква) авторитетні громадяни Одеси 30 листопада 1816 р. для виконання запланованих робіт обрали головного будівельника – купця І.І. Ростовцева.

У лютому 1817 р. виконувач обов'язків градоначальника генерал-майор Ф.О. Кoble з дозволу графа О.Ф. Ланжерона створив комісію для будівництва церкви на території кладовища та його огорожі. До складу комісії, крім купця І.І. Ростовцева, увійшли міський голова Я. Протасов і представники духовенства Іоанн Вороніч, Федір Карасьов, Іоанн Родеус. У 1817 р. почала роботу тимчасова комісія будівництва кладовищенської церкви й огорожі, яка займалася збором коштів. Засідання тимчасової комісії будівництва кладовищенської церкви й огорожі проходили у Міській думі. З міського бюджету було виділено на будівництво церкви й огорожі на території Першого (Старого) Одеського кладовища 15668 руб. 1 березня 1817 р. було підписано контракт на постачання каменю з одеським міщанином А.В. Колбергом та одеським купцем Д. Боєвим. Також у березні 1817 р. міщанин І. Пашков уклав контракт на виконання будівельних робіт церкви на території Першого (Старого) Одеського кладовища й огорожі. Протягом 1817-1818 рр. будівельні роботи були зупинені через брак коштів.

1 лютого 1819 р. до міської поліції було направлено розпорядження графа О.Ф. Ланжерона про щоденне спорядження 20 арештантів для видобутку каменю та будівництва огорожі кладовища. Проте арештанти були задіяні у будівництві іншого об'єкта, тому спорудження огорожі затягувалося протягом 1818-1819 рр. У 1819 р. було закінчено будівництво кам'яного храму та завершувалися роботи з оздоблення деревом купола церкви. Для закінчення оздоблення купола було

докуплено 50 листів деревини.

У 1819 р. одеські міщани Іван Чернишов, Антон Соснов та Єгор Долженков на прохання графа Ланжерона пожертвували на будівництво огорожі навколо кладовища по 75 руб. кожний. За це їм було обіцяно дозвіл на будівництво крамниць. У 1820 р. духовенство церкви Всіх Святих отримало позику у розмірі 500 руб. для закінчення оздоблення храму. У тому ж році Одеський Будівельний комітет призначив допомогу вапном у кількості 100 чвер. (вартість 5 руб. 50 коп. за чверть) для повного завершення будівельної готовності храму.

25 серпня 1820 р. відбулося освячення кладовищенського православного храму Всіх Святих. У середині 1820-х років церкву Всіх Святих було огорожено каменем. Загальна довжина двохаршинної кам'яної огорожі складала 550 сажнів (117,1 м). За період з 1814 до 1826 р. вартість виконаних будівельних робіт становила 10005 руб. 18 коп. асигнаціями.

Другий період існування Одеської кладовищенської церкви бере початок з 1845 р. У цей період храм було перебудовано та заново прикрашено. На території храму зведено високу дзвіницю. Ініціатива спорудження дзвіниці належала архієпископу Херсонському і Таврійському Гаврилу. У березні 1846 р. він звернувся до Консисторії з проханням про спорудження нової кам'яної дзвіниці замість старої дерев'яної. Викликаний до Консисторії протоієрей Пасхалов погодився піклуватися про зведення при кладовищенській церкві дзвіниці і попросив виділити йому суму 1612 руб. 26 коп. з рахунку комерційного банку. План дзвіниці, складений місцевим архітектором О.Шашиним, був схвалений Херсонською губернською будівельною комісією у березні 1847 р. До складу комісії з проведення будівельних робіт увійшли: протоієрей Михайло Жуковський, протоієрей Пасхалов, церковний староста, купець Іван Клімов, архітектор Моранді.

Через брак фінансування спорудження нової мурованої дзвіниці було розпочато лише у червні 1851 р. і закінчено 30 листопада 1851 р. Кошторис будівельних робіт становив 4572 руб. 52 коп. У 1852 р. турботами і на власні кошти одеських купців Василя Шапошникова та Єфрема Круглова було закладено два бічні вівтарі, з правої сторони храму – Трьох Святих: Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста, а з лівої сторони храму – преподобного Єфрема Сіріна. У 1852 р. було складено проект реконструкції церковного купола архітектором М.М.Черкуновим. Саме цього року почалася реконструкція, а точніше – перебудова купола за рахунок благодійного внеску одеського купця І.С. Анастасєва.

У 1853 р. архієпископ Херсонський і Таврійський Інокентій освятив правий вівтар храму Трьох Святих: Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста, а в 1854 р. лівий вівтар кладовищенської церкви – Єфрема Сіріна та Димитрія Солунського.

У 1898 р. було споруджено кам'яний тамбур біля головного входу храму, що захищав парафіян від наскрізного вітру та пилу, які потрапляли у церкву з площі. При храмі Всіх Святих існувала бібліотека.

З часу офіційного закриття кладовища для поховань зменшилися прибутки храму. У зв'язку з цим було тимчасово ліквідовано штатну посаду диякона до переформування церкви в приходську. З початку відкриття храму штат церкви мав такі посади: священник, диякон, паламар (1820-1840), згодом – два священники, диякон, два псаломщики. Кладовищенський храм Всіх Святих був закритий у

1934 р., а в 1935 р. – розібраний. Наразі тривають роботи щодо відновлення храму, зведено невелику дерев'яну каплицю Святого Димитрія Солунського. З жовтня 2010 р. в Преображенському парку міста Одеси за благословенням митрополита Одеського та Ізмаїльського Агафангела проводяться організаційні та проектні роботи щодо відновлення Храму Всіх Святих. Було прийнято рішення про будівництво храму на честь Святого Великомученика Димитрія Солунського поруч з виявленим фундаментом Храму Всіх Святих. Взимку 2015 р. було закінчено складний і тривалий період оформлення документів про надання земельної ділянки під будівництво Храму Всіх Святих. Нині навколо місця, де був розкопаний і розчищений фундамент зруйнованого Храму Всіх Святих, встановлено огорожу та закуплено палі, заплановано відновлення храму.

Отже, християнська православна церква Всіх Святих в Одесі, розвиваючи внутрішньо- і зовнішньоцерковну діяльність, пройшла складний шлях організаційного становлення та намагалася зайняти належне місце на релігійній карті Одеси. Православна церква в Україні повинна об'єднати українське суспільство на ґрунті громадянської християнської релігії, яка поєднує у собі загальні християнські цінності з національно-державним патріотизмом. Необхідно зазначити, що процес відродження сакрального будівництва в Україні, зокрема, відбудови церкви Всіх Святих в Одесі, свідчить про природний духовний імунітет і силу української національної культури.

Наукове видання

**Аркасівські читання:
гуманітарні дослідження в Європі
на сучасному етапі розвитку науки**

Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції

Миколаїв
1-2 червня 2020 р.

Здано до набору 22.05.2020 р. Підписано до друку 25.05.2020 р. Папір офсетний. Формат 70x108¹/₁₆. Гарнітура «Cambria». Друк лазерний. Ум.-друк. арк. 11,15. Наклад 100 прим.

Віддруковано з готового оригінал-макету
на власному обладнанні Науково-дослідницького центру
"Лукомор'є" «Державного підприємства «Науково-дослідний центр
"Охоронна археологічна служба України"»
Інституту археології НАН України